

Δεν είναι δυνατόν να τοποθετήσουμε σε συγκεκριμένο χρόνο την αρχή της ελληνικής θεραπευτικής.

Για χιλιάδες χρόνια, η χρήση φαρμακευτικών φυτών περιορίστηκε σχεδόν αποκλειστικά στη θεραπεία πληγών και τραυμάτων, αφού όλες οι μη τραυματικές παθήσεις αποδίδονταν στις πράξεις των θεών. Επειδή οι αρχαίοι πίστευαν ότι τα φυτά ήταν δώρα των θεών, το σχήμα των φύλλων, των καρπών ή των ριζών τους ήταν ενδεικτικά του οργάνου του ανθρωπίνου σώματος, που μπορούσαν να θεραπεύσουν. Έτσι συχνά απέδιδαν θεραπευτικές ιδιότητες σε διάφορα φυτά, π.χ. θεωρείτο αποτελεσματικό για τις πληγές από τρυπήματα το υπερίκο, διότι τα φύλλα του είναι διάτρητα (βλ. σχ. 1, κεφ.1).

Αυτή η θεοκρατική αντίληψη για την θεραπευτική υπήρχε σε όλους τους αρχαίους λαούς.

Ο ελληνικός πολιτισμός άρχισε να αναπτύσσεται από την 3η χιλιετηρίδα π.Χ. στην Κύπρο, στην Κρήτη και στις Μυκήνες. Με επιρροές από τους ανατολικούς λαούς, ο ελληνικός πολιτισμός ήκμασε με αποτέλεσμα στην Ελλάδα να αναπτυχθούν ιδέες, που μόνο εν σπέρματι βρίσκουμε στους προγενέστερους πολιτισμούς. Σε αντίθεση με τους άλλους αρχαίους ανατολικούς λαούς, όπως οι Βαβυλώνιοι, οι Ασσύριοι, οι Χαλδαίοι, οι Φοίνικες των οποίων ο πολιτισμός εξαφανίστηκε όταν περιέπεσαν σε δουλεία, ο ελληνικός πολιτισμός ακόμη και όταν η Ελλάδα κατακτήθηκε από τους Ρωμαίους, όχι μόνο δεν εξαφανίστηκε, αλλά ουσιαστικά διαμόρφωσε τον ρωμαϊκό πολιτισμό και σταδιακά επηρέασε όλη τη Δύση κατά τον Διαφωτισμό και την Αναγέννηση. Η φιλοσοφία, η οποία επηρέασε και την ιατρική επιστήμη γεννήθηκε και αναπτύχθηκε στην Ελλάδα.

Η θεραπευτική των αρχαίων Ελλήνων εξελίχθηκε σε τρεις περιόδους:

I. **Προϊπποκρατική** περίοδο (3000 π.Χ.-5ο αιώνα π.Χ.): κατά τους τελευταίους αιώνες αυτής της περιόδου παρατηρείται μια αλλαγή θεώρησης της θεραπευτικής και οι θεοκρατικές απόψεις αντικαθίστανται από φιλοσοφικές αντιλήψεις. Οι Έλληνες πολύ νωρίς έστρεψαν την προσοχή τους στην ερμηνεία του κόσμου και δημιούργησαν την Φιλοσοφία με αρχαιότερη Σχολή την Ιωνική, της οποίας ιδρυτής ήταν ο Θαλής ο Μιλήσιος, φυσικός και αστρονόμος. Στη συνέχεια ιδρύθηκε η φιλοσοφική σχολή του Πυθαγόρα και ακολούθως η ελεατική και η ατομιστική. Όλες οι φιλοσοφικές σχολές συντέλεσαν στην ανάπτυξη των θετικών επιστημών και της θεραπευτικής.

II. **Ιπποκρατική** (5ος-3ος αιώνας π.Χ.): συμπίπτει με το απόγειο του ελληνικού πολιτισμού. Κατά την περίοδο αυτή, η ιατροφαρμακευτική των Ελλήνων δεν στηρίχθηκε σε δοξασίες, ούτε ακολούθησε τυφλά αρχές και θεωρίες αρχαιότερων λαών. Η διαφορά θρησκευτικών, πολιτικών και φιλοσοφικών αντιλήψεων μεταξύ της Ελλάδας αφενός και των ανατολικών χωρών και της Αιγύπτου αφετέρου ήταν σαφής. Ο εμπειρισμός στη θεραπευτική των άλλων λαών απείχε από την φιλοσοφική παρατήρηση των Ελλήνων. Η ελληνική ιατρική της ιπποκρατικής περιόδου πρέπει να θεωρείται ως η πρώτη κλασική βαθμίδα της σύγχρονης επιστημονικής Ιατρικής.

III. **Αλεξανδρινή ή ελληνιστική** (3ος αιώνας π.Χ.-πρώτοι μεταχριστιανικοί αιώνες). Περιλαμβάνει την περίοδο από την εποχή του Μ. Αλεξάνδρου μέχρι την κατάληψη της Αλεξάνδρειας από τους Άραβες (641 μ.Χ.). Εδώ εντάσσεται και η ρωμαϊκή περίοδος (από το 146 π.Χ. που υποτάχθηκε η Ελλάδα στους Ρωμαίους έως το 395 μ.Χ., που χωρίστηκε το ρωμαϊκό κράτος σε δυτικό και ανατολικό). Η περίοδος αυτή ονομάζεται και ελληνορωμαϊκή, διότι οι διασημότεροι και περισσότεροι αντιπρόσωποι της ήταν Έλληνες και λιγότεροι Ρωμαίοι.

I. Προϊπποκρατική περίοδος

Για τη προϊπποκρατική περίοδο δεν υπάρχουν πολλές συστηματικές μαρτυρίες, αλλά περιοριζόμαστε σε έμμεσες πληροφορίες από επιγραφές, αναθηματικές πλάκες και από μη ιατρικά έργα, όπως τα Ομηρικά και τα Ορφικά έπη. Κατά την περίοδο αυτή, η θεραπευτική είχε θεοκρατικό χαρακτήρα. Η θεραπεία συνοδεύονταν από επικλήσεις και προσευχές, όπως γινόταν, σε όλους τους ανατολικούς λαούς. Οι λυρικές επικλήσεις είχαν σκοπό την αποσόβηση του κακού. Συμβολική απόδειξη είναι και ο μύθος της ανάστασης της Ευρυδίκης με τα άσματα του Ορφέα, υιού του Απόλλωνα. Επειδή πίστευαν ότι οι αρρώστιες προέρχονται από τους θεούς, θεωρούσαν αρμόδιους για την ίασή τους τους ιερείς και τις ιέρειες, που ήταν πιο κοντά στους

θεούς. Σταδιακά απέδωσαν θεραπευτικές δυνάμεις σε τρεις θεότητες: τον Απόλλωνα, που αποκάλυπτε με τις ιέρειές του τα διάφορα ιαματικά μέσα, την Αθηνά ή Υγεία και την Αρτέμιδα, προστάτιδα της μητρότητας (σχόλιο 2).

Για την προμυκηναϊκή εποχή λίγα είναι γνωστά. Στην Κρήτη υπήρχε λατρεία ιερών δένδρων. Στα ανάκτορα της Κνωσσοῦ ἔχουν βρεθεί βάζα, που χρονολογούνται από το 2.000 π.Χ., με απεικονίσεις φυτών.

Στη Θεογονία του Ησίοδου (8ος αιώνας π.Χ.) υπάρχει η πρώτη γραπτή αναφορά για την μήκωνα την υπνοφόρο, το φυτό από όπου εξάγεται το όπιο. Βέβαιο είναι ότι η χρήση του οπίου ήταν γνωστή στους Έλληνες από τους υστερομινωϊκούς χρόνους, όπως μαρτυρεί πήλινο αγαλματίδιο, που ονομάστηκε «η θεά των μηκώνων», δεδομένου ότι φέρει στην κεφαλή διάδημα με τρεις καρφίδες ομοιώματα των καρπών του φυτού (εκτίθεται στο Μουσείο του Ηρακλείου).

Στο αρχαιότατο έπος *Αργοναυτικά* αναφέρεται η φαρμακίς Εκάτη, προστάτις των μαγισσών και των φαρμακευτριών, οι οποίες έμαθαν από αυτήν την τέχνη και τη συλλογή των φαρμακευτικών και μαγικών φυτών. Η Εκάτη είχε κοντά στον ποταμόν Φάσι στην αρχαία Κολχίδα κήπο περιφρουρούμενο από την Άρτεμη με πληθώρα βοτάνων, όπως ο ασφόδελος, η ανεμώνη, ο μανδραγόρας, ο δίκταμος (σχόλιο 1), ο κρόκος (σχ.14, κεφ.1), το ακόνιτο (σχ.16, κεφ.1) κ.ά.

Στα *Ορφικά έπη* (6ος αιώνας π.Χ. ή προγενέστερα) αναφέρονται ο κέδρος, το ψύλλιον, ο κνίκος, η αγχούσα, το χαλκάνθεμον, η ανεμώνη κ.ά. (σχόλιο 1).

Στα *Ομηρικά έπη* καταγράφονται αρκετά φυτά, όμως με ατελείς περιγραφές επειδή πιθανόν ο Όμηρος να ήταν τυφλός. Τα *ανδροφώνα* ή *θυμοφθόρα* φάρμακα ή *τοξικά* φάρμακα όπως τα αναφέρει, ήταν δηλητηριώδη βότανα με τα οποία επέλειψαν τα βέλη (ονομάσθηκαν τοξικά, επειδή τα χρησιμοποιούσαν οι τοξότες) ή δηλητηρίαζαν την τροφή. Τα *ήπια* ή *οδονήφατα* φάρμακα ήταν τα παυσίπονα. Τα *λυγρά* ή *κακά* φάρμακα ήταν αυτά, που προκαλούσαν αμνησία. Πρόκειται για δρόγες με αντιχολινεργική δράση και εντονότατη κατασταλτική επίδραση. Όπως φαίνεται, οι αρχαίοι Έλληνες ήδη από την αρχαϊκή εποχή γνώριζαν την επίδραση επί του ψυχισμού φυτών με αντιχολινεργικά αλκαλοειδή (πχ. τα Σολανώδη, όπως η μελλαντόνα-*Atropa belladonna* L., ο υοσκύαμος-*Hyoscyamus niger* L.) (σχ.7, κεφ.1), τα οποία προκαλούν αμνησία και παραλήρημα (Χατζηιωάννου, 1981).

Στην κ' ραψωδία της Οδύσσειας αναφέρεται ότι η Κίρκη χρησιμοποιούσε λυγρά φάρμακα, τα οποία έριχνε κρυφά σε ένα χλωδές ρόφημα, τον *κκεώνα* (από Πράμνιο οίνο, κριθάλευρο και τριμμένο τυρί αιγός), στο οποίο πρόσθετε και μέλι για να εξαλείψει την πικρή γεύση των φυτών και το πρόσφερε στους συντρόφους του Οδυσσέα. Το *μάλω* (από το ρήμα μολύω= αφανίζω, αδυνατίζω, παραλύω) ήταν το αντίδοτο των λυγρών φαρμάκων (που το έδωσε ο Ερμής στον Οδυσσέα για να αποφύγει την επίδρασή τους). Πολλές απόψεις έχουν διατυπωθεί σχετικά με την ταυτότητα του φυτού (σχόλιο 3). Στην δ' ραψωδία της Οδύσσειας αναφέρεται το *νηπενθές*, το οποίο αφενός είχε έντονη φαρμακοδυναμική δράση σε συνέργεια με το κρασί και αφετέρου ήταν κατευναστικό και παυσίλυπο (σχόλιο 3) (Χατζηιωάννου, 1981). Επίσης, στον Όμηρο αναφέρεται ένα είδος γάζας η ονομαζόμενη σφενδόνη από καλοστριμμένο μαλλί προβάτου, με την οποία περιέδεναν τα τραύματα. Η σφενδόνη-επίδεσμος αναφέρεται αργότερα και από τον Ιπποκράτη και από τον Γαληνό.

Στο επικό ποίημα του 7ου ή 6ου π.Χ. αιώνα *Μελαμπόδεια* ή *Μελαμποδία*, το οποίο οι αρχαίοι συγγραφείς απέδιδαν στον Ησίοδο (σε αντίθεση με τους σύγχρονους μελετητές), αναφέρεται ο μυθικός ήρωας Μελάμπους ή Μέλαμπος. Σύμφωνα με το μύθο έζησε στην Πύλο και μετά στο Άργος, όπου θεράπευσε από μανία τις κόρες του βασιλιά Προίτου με κατέργασμα γάλακτος με μέλανα ελλέβορο (σχ.14, κεφ.1), ο οποίος ονομάστηκε και μελαμπόδιο προς τιμή του.

Ασκληπιός

Μετά τον Όμηρο, η θεραπευτική περιορίσθηκε σε μια θεότητα τον Ασκληπιό. Ο Όμηρος πουθενά δεν τον αναφέρει ως θεό, αλλά αναφέρεται ως ένας *άμύμων ήτηρ* (άμεμπτος θεραπευτής) από τους πολλούς και αυτός που διδάχθηκε ήπια φάρμακα από τον Κένταυρο Χείρωνα. Ο Όμηρος τον θεωρεί άριστο, διάσημο, θνητό ιατρό. Μάλλον υπήρξε ιστορικό πρόσωπο, που έζησε τον 13ο αιώνα π.Χ. Αναφέρεται ότι πιθανόν γεννήθηκε 52 χρόνια πριν την άλωση της Τροίας (1236 π.Χ. περίπου) στην Τρίκκη της Θεσσαλίας και ότι έμαθε την τέχνη του θεραπευτή στην Αίγυπτο, όπου υπήρξε επί επτά έτη μαθητής του Απου, που ακολου-

θούσε τις αρχές του Imhotep (βλ. Αιγύπτιους, κεφ.1). Σύμφωνα με άλλους ερευνητές πιθανόν να έζησε τον 10ο αιώνα π.Χ. Η θεία ιδιότητα του αποδόθηκε κατά τους ιστορικούς χρόνους, οπότε εξαπλώθηκε η λατρεία του και τελικά επέζησε περισσότερο κάθε άλλης θεότητας (σχόλιο 4).



Άγαλμα Ασκληπιού ~ 160 μ.Χ.

Βρέθηκε στο ιερό του Ασκληπιού της Επιδαύρου και είναι αντίγραφο αγάλματος του 4ου αιώνα π.Χ.

Γλυπτό με αρ. ευρ. 263.

Credit line: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο/ National Archaeological Museum, Athens, φωτογράφος: Δημήτρης Γιαλούρης. Copyright © ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ, ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ/ ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ/© Hellenic Ministry of Culture, Education and Religious Affairs /Archaeological Receipts Fund.

Δεδομένου ότι η ελληνική μυθολογία είναι στη βάση της ορθολογιστικής, οι αλληγορικές διηγήσεις, που σχετίζονται με την γέννηση και τον θάνατο του Ασκληπιού, υποδηλώνουν ότι η θεραπευτική, αν και θεία τέχνη, δεν είναι αλάθητη και υπόκειται στους νόμους της φύσης. Η ταχύτατη εξάπλωση της λατρείας του Ασκληπιού στην ύστερη αρχαιότητα, που ανακηρύχθηκε ως *σωτήρας της οικουμένης* οφείλεται στο γεγονός ότι σε αντίθεση με τους ολύμπιους θεούς είχε την δύναμη να θεραπεύει και να παρατείνει τη ζωή των ανθρώπων.

Στην Ιλιάδα (ca.8ος αιώνας π.Χ.) αναφέρονται οι υιοί του Ασκληπιού, ο Ποδαλείριος και ο Μαχάων, ως αξιόλογοι στρατιωτικοί ιατροί στην Τροία. Οι απόγονοί τους αποτέλεσαν την οικογένεια των Ασκληπιάδων, δηλαδή των μυημένων στα μυστικά και την πρακτική της ιατρικής τέχνης.

Κόρες του Ασκληπιού ήταν η Υγεία και η Πανάκεια (άκος= θεραπεία). Από την Πανάκεια πήραν και το όνομά τους οι *πάνακες*, δηλαδή μαγικά βότανα με θεραπευτικές ιδιότητες. Οι Ασκληπιάδες ασκούσαν την τέχνην τους, που σύμφωνα με την μυθολογία, τους κληροδοτήθηκε από τον Ασκληπιό. Η θεραπευτική τους περιλάμβανε και στοιχεία δεισιδαιμονίας και μυστικισμού με σκοπό να διαφυλαχθεί και να μη διαδοθεί η ιατρική σε ξένους.

ΑΣΚΛΗΠΕΙΑ

Η θεραπευτική ασκείτο στα ιερά και τα ασκληπιεία, που δεν ήταν νοσοκομεία, αλλά τόποι προσκυνήματος των ασθενών, όπου κατέφευγαν για να βρουν εφαρμογή των θεραπευτικών αρχών του Ασκληπιού. Γνωστά ιερά υπήρξαν το Αμφιαράειον στον Ωρωπό, το Τροφώνειο άντρο στη Βοιωτία και το ιερό στην Τιθορέα της Φωκίδας. Ενώ η ομηρική ιατρική εξασκείται από ανθρώπους του λαού, η ιατρική στα Ασκληπιεία εξασκείται αποκλειστικά από τους ιερείς και οι θεραπείες θεωρούντο θαυματουργικές.

Από τα τριακόσια Ασκληπιεία, που υπήρχαν σε όλη την Ελλάδα, τα πιο γνωστά ήταν της Τρίκκης στη Θεσσαλία, που θεωρείται ως το αρχαιότερο ασκληπιείο από όπου ξεκίνησε η λατρεία του Ασκληπιού (*Εστί δ' ἡ μὲν Τρίκκη, ὅπου το ἱερόν του Ασκληπιού το αρχαιότερον και επιφανέστερον*), της Επιδαύρου, από όπου προήλθαν τα σημαντικότερα Ασκληπιεία (*Τα γὰρ Ασκληπιεία τα επιφανέστατα γεγονότα ἐξ Επιδαύρου*), της Κω, το οποίο ο Στράβων αποκαλεί *σφόδρα ἔνδοξον και πολλῶν αναθημάτων μεστόν*, της Κυρήνης, της Περγάμου και της Κνίδου.

Η σημασία των επιγραφών των ιαμάτων, των αναθηματικών πλακών ή στηλών των Ασκληπιείων είναι πολύ μεγάλη, διότι αποτελούν άριστες μαρτυρίες για το συντελούμενο σε αυτά θεουργικό-θεραπευτικό έργο και επιβεβαιώνουν τις περιγραφές των αρχαίων συγγραφέων, των περιηγητών και των ιστορικών της ιατρικής.

Στην Αθήνα η λατρεία του Ασκληπιού αναφέρεται από το 429 π.Χ., που ιδρύθηκε το πρώτο Ασκληπιείο. Στην Ρώμη ιδρύθηκε Ασκληπιείο στο νησί του Τίβερη το 294 π.Χ., αφού αντιπροσωπεία, που είχε σταλεί στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου, μετέφερε από εκεί ιερό όφη. Αυτό το ιερό του Ασκληπιού κτίστηκε προκειμένου να απαλλαγθεί η πόλη από την πανώλη.

Τα Ασκληπιεία κτιζόνταν σε όμορφο φυσικό περιβάλλον κατάλληλο για τη θεραπεία, συνήθως κοντά σε θάλασσα. Απαραιτήτως υπήρχε πηγή καθαρού νερού. Η περιοχή κοντά στα Ασκληπιεία δεν επιτρεπόταν να κατοικηθεί προς αποφυγή νοσηρής επιρροής. Σταδιακά γύρω από τα πρωτόγονα ιερά κτιζόνταν γυμναστήρια, στάδια, μεγαλοπρεπή θέατρα. Ήταν αρχιτεκτονικά αριστουργήματα και διακοσμούσαν με έργα των μεγαλύτερων καλλιτεχνών.

Το προσωπικό των Ασκληπιείων αποτελούνταν από τον *πρώτο ιερέα*, που διηύθυνε τον ιερό ναό, εξέταζε ο ίδιος τους ασθενείς και καθόριζε τη θεραπεία, τους *ιερομνήμονες* που ήταν νοσοκόμοι, υδροθεραπευτές και μαλάκτες, τους ιερείς της τάξης των *Νεοκόρων*, που έσβηναν τους λύχνους την νύχτα και έδιναν την εντολή στους ασθενείς να κοιμηθούν και να παραμείνουν ήσυχοι ακόμη και αν ακούσουν θόρυβο στο ναό. Τα μυστικά της ιατρικής τέχνης γνώριζαν μόνο οι πρεσβύτεροι και διατηρούσαν με αυστηρότητα το απόρρητο των γνώσεων, που ήταν κληρονομικό δικαίωμα.

Στα Ασκληπιεία κατέφευγαν οι ασθενείς επί πληρωμή και παρέμεναν αρκετές ημέρες. Προηγίτο προκαταρκτική θεραπευτική αγωγή, αποκαθαρτική, με λουτρά καθαριότητας και αποχή από ορισμένα είδη τροφής. Μετά τη φάση αυτή, επιτρεπόταν στους ασθενείς να εισέλθουν στο ιερό, όπου ακολουθούσε λεπτομερής εξέταση του ασθενούς από τους ιερείς και θρησκευτικές τελετές (θυσίες και καθαρμοί). Η θεραπεία άρχιζε με δίαιτα, που διαρκούσε πολλές ημέρες, γυμναστική, προσευχές, *εγκοιμήσεις* και διδασκαλίες, που τόνωναν ψυχικά τον ασθενή και τελείωνε με λουτροθεραπεία και μάλαξη. Η *εγκοίμηση* ήταν η ψυχολογική προετοιμασία του ασθενούς από τους ιερείς. Ο ασθενής κοιμόταν μέσα στο Άβατον του ιερού, στα πόδια του αγάλματος του Ασκληπιού, προκειμένου να ονειρευθεί την ίασή του (είδος αυθυποβολής). Στην πρώιμη φάση των Ασκληπιείων θεωρείται ότι υπήρχε άμεση παρέμβαση του ιερέως, ο οποίος με το προσωπίον του Ασκληπιού εισήρχετο στο Άβατον συνοδευόμενος από ιέρεια και εκτελούσε διάφορα είδη θεραπείας. Σε μετεγενέστερες εποχές, η εγκοίμηση περιοριζόταν σε συμβουλές ή στην υποβολή ή στην ερμηνεία των ονείρων. Μετά τη θεραπεία ήταν έθιμο να αφιερώνουν στον θεό ένα ανάθημα, μια αναπαράσταση σε χρυσό ή άργυρο ή σε μάρμαρο του μέρους που θεραπεύτηκε, ή να ρίχνουν νομίσματα στην ιερή πηγή. Αξίζει να αναφερθεί ότι η εγκοίμηση έχει διατηρηθεί μέχρι τις ημέρες μας, π.χ. στην Τήνο οι προσκυνητές κοιμούνται στην αυλή του ναού την παραμονή της 15ης Αυγούστου «για να πάρουν την ευλογία της Μεγαλόχαρης».

Σε κάθε Ασκληπιείο, ανάλογα με τη νοοτροπία των κατοίκων της χώρας, γινόταν χρήση διαφόρων τρόπων θεραπείας με μεγαλύτερη ή μικρότερη τάση προς τον μυστικισμό ή την εμπειρία. Εάν δεν επιτυγχάνετο ίαση κατέφευγαν στα μαγικά, στις μαντείες και στα κατάλληλα φάρμακα. Η επίγνωση της αδυναμίας του πρωτόγονου ανθρώπου έναντι των στοιχείων της φύσης (αρρώστια, θάνατος κλπ) δημιούργησε την ανάγκη

της ικεσίας και της επίκλησης. Οι διάφοροι αρχαίοι λαοί θεωρούσαν την αρρώστια ως επενέργεια υπερφυσικών δυνάμεων και πίστευαν ότι μόνο οι προικισμένοι με υπερφυσικές ή θεϊκές δυνάμεις μπορούσαν να θεραπεύουν αρρώστους. Η ιατρική στα Ασκληπιεία εξασκείτο αποκλειστικά από τους ιερείς και οι θεραπείες θεωρούντο θαυματουργικές. Κατά την προϊπποκρατική περίοδο είχε δημιουργηθεί ένα είδος μαγείας και θαυματοποιίας, η θεουργία ή θεουργική τέχνη, κατά την οποία οι μύστες συνδέονταν με τις θεότητες του αγαθού. Εκτελεστές αυτής της τέχνης ήταν οι ιερείς, οι οποίοι φρόντιζαν για τη θεραπεία των νόσων. Οι θεουργικές επικλήσεις γινόταν σε ένα μίγμα αιγυπτιακής, χαλδαϊκής, ελληνικής και λατινικής γλώσσας. Η θεουργική δημιούργησε τον ιατρικό μυστικισμό, ο οποίος μέσω της αγυρτείας ασκούσε υποβολή στους ασθενείς και μερικές φορές είχε και ιαματικό αποτέλεσμα. Τέτοιου είδους θεουργική υποβολή ασκούνταν και στα Ασκληπιεία, όπου με τις εγκοιμίσεις επιχειρείτο η ίαση.

Σταδιακά τα Ασκληπιεία εξελίχθηκαν σε αληθινά θεραπευτικά κέντρα. Στην πρώτη τους όμως μορφή δεν διαφέρουν από τους ναούς των Αιγυπτίων, έχουν τον ίδιο θεοκρατικό και μυστικιστικό χαρακτήρα. Η μόνη διαφορά ήταν ότι οι ιερείς στα Ασκληπιεία έγραφαν την νόσο και τη θεραπεία σε αναθηματικές πλάκες. Έτσι καθιερώθηκε θεραπευτική τέχνη σχετιζόμενη με τις αναθηματικές πλάκες, που ακολουθούσαν όλοι οι ιερείς του Ασκληπιού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι *κνίδιες γνώμες* (βλ. κατωτέρω), που ακολουθούντο από όλους τους ιερείς του Ασκληπιείου της Κνίδου και κατ' αναλογία βρίσκουμε αργότερα ανάλογα δόγματα από το Ασκληπιείο της Κω.

Η ιερατική ιατρική είχε μεγάλη διάδοση πριν από την προϊπποκρατική περίοδο και εξακολουθούσε να ασκείται και στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες. Τα Ασκληπιεία περιήλθαν σε αφάνεια τον 5ο μ.Χ. αιώνα με την επικράτηση του Χριστιανισμού, οπότε οι ασθενείς κατέφευγαν στους ναούς και τα μοναστήρια (βλ. κεφ.4).



Ανάγλυφη βάση αναθήματος, όπου αναπαρίστανται βεντούζες (σικέες) και χειρουργικά εργαλεία. 320 π.Χ. Από το Ασκληπιείο της Αθήνας, στη νότια κλιτύ της Ακρόπολης, δίπλα στο θέατρο του Διονύσου.

Credit line: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο/ National Archaeological Museum, Athens, αρ. ευρ.: 1378, φωτογράφος: Klaus Valtin von Eickstedt.

Copyright © ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ, ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ/ ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ/© Hellenic Ministry of Culture, Education and Religious Affairs /Archaeological Receipts Fund. Εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ακροπόλεως.

II. ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Χρονικά τοποθετείται περί το τέλος της προϊπποκρατικής περιόδου.

Η απαρχή της επιστημονικής ιατρικής συμπίπτει με την γένεση της ελληνικής φιλοσοφίας, όπου για πρώτη φορά στην Ιστορία βλέπουμε μια απόπειρα συγκρότησης ενός συστήματος ικανού να εξηγήει τα φαινόμενα της φύσης και να ερευνά τους νόμους της με βάση τον φιλοσοφικό στοχασμό. Πριν από αυτή την περίοδο η θεραπευτική ήταν ενστικτώδης, εμπειρική, μαγική, ιερατική, θεουργική. Οι αρχαίοι ανατολικοί λαοί είχαν συσσωρεύσει ανά τους αιώνες έναν εξαιρετικό θησαυρό γνώσεων από παρατηρήσεις και είχαν συναγάγει από αυτές πρακτικές οδηγίες, χωρίς να ενδιαφέρονται για τις βασικές αιτίες. Στη συνέχεια, οι Έλληνες φιλόσοφοι αντιμετώπισαν αυτές τις γνώσεις με κριτικό πνεύμα. Οι πρώτοι φιλόσοφοι πέρασαν από τη μελέτη του ατόμου στη μελέτη του κόσμου και θεωρώντας τον κόσμο σαν μια μονάδα (ενότητα) επανήλθαν στη μελέτη του ατόμου. Έτσι χάραξαν εκείνη τη πορεία του φιλοσοφικού στοχαστού, που ποτέ πια δεν θα εγκαταλειφθεί. Προοδευτικά η θεραπευτική έπαυσε να έχει ερμητικό χαρακτήρα και να ασκείται μόνον από τους ιερείς, αλλά παράλληλα περιήλθε και στους φιλοσόφους, οι οποίοι βέβαια περιέπιπτον και σε διάφορες άσκοπες θεωρίες. Η ανάπτυξη και η συστηματοποίηση των γνώσεων οδήγησε στην ίδρυση ιατρικών σχολών, στις οποίες βρίσκουμε διάφορες θεωρίες ιατρο-φαρμακευτικού περιεχομένου με φιλοσοφική βάση. Έτσι εκτός από τους ιερείς των Ασκληπιείων εμφανίζονται και οι φιλόσοφοι-ιατροί.

Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο υπήρχαν ιατρικές Σχολές πριν από την ιπποκρατική περίοδο στην Κυρήνη, στη Ρόδο, στην Κνίδα, στην Κω, όπου οι Ασκληπιάδες δίδασκαν μυστικώς στους απογόνους τους την ιατρική, αλλά σταδιακά την έμαθαν και ξένοι. Χαρακτηριστικό είναι ότι στα ιπποκρατικά έργα δεν γίνεται λόγος για θαυματουργική ιατρική, ούτε για την άσκηση της ιατρικής από ιερείς. Η θεότητα δεν επενεργούσε ούτε ως δημιουργός, ούτε ως θεραπευτής της ασθένειας. Επομένως εικάζεται ότι οι ιατροί των σχολών δεν διδάχθηκαν την ιατρική από τους ιερείς. Το γεγονός ότι το όνομα Ασκληπιάδης δινόταν στους μαθητές των μη ιερατικών ιατρικών σχολών υποδεικνύει ότι πιθανόν δεν είχαν κάποιο σύνδεσμο με τα ιερά. Στην πραγματικότητα οι Ασκληπιάδες υπήρχαν πριν από την εποχή της ιερατικής ιατρικής.

Φιλόσοφοι-ιατροί της προϊπποκρατικής περιόδου & του 5ου αιώνα π.Χ.

Δηκομήδης ο Κροτωνιάτης

Υιός του Ασκληπιάδη Καλλίφωνα του Κνίδιου, δημόσιος ιατρός στην Αίγινα (526 π.Χ.) και ακολούθως στην Αθήνα στην αυλή των Πεισιστρατιδών και ιατρός του τυράννου Πολυκράτη στη Σάμο. Μεταφέρθηκε ως αιχμάλωτος στις Σάρδεις και μετά στα Σούσα της Περσίας, όπου θεράπευσε το Δαρείον Α' από διάστρεμμα στο πόδι του και την βασίλισσα Άτοσσα, την οποία εγχείρισε για όγκο στο στήθος. Ασχολήθηκε με την ανατομία και έγραψε ιατρικό έργο, που χάθηκε. Προς το τέλος της ζωής του εγκαταστάθηκε στον Κρότωνα, όπου δίδαξε στην ήδη υπάρχουσα σχολή. Πέθανε το 522 π.Χ.

Δημόκριτος ο Αβδηρίτης (460-370 ή 360? π.Χ.).

Τα Αβδηρα ήταν ιωνική αποικία στη Θράκη, που ιδρύθηκε από τους κατοίκους των Κλαζομενών και οι δύο πόλεις ανήκαν στην Αθηναϊκή συμμαχία.

Ο Δημόκριτος ήταν υλιστής φιλόσοφος. Διατύπωσε τη θεωρία ότι το σύμπαν αποτελείται από άπειρα, άφθαρτα, αναλλοίωτα, αδιαίρετα υλικά σωματίδια, τα οποία ονόμασε *άτομα*. Ασχολήθηκε και με την ιατρική και ιδιαίτερα με τα αίτια των επιδημιών. Θεωρούσε ότι οι λοιμώξεις προέρχονται από την συνάθροιση βλέννας, ότι η λύσσα σχετίζεται με τον ερεθισμό των νεύρων, διέκρινε δε τα όντα σε σπονδυλωτά και ασπόνδυλα. Από τα έργα του λίγα διασώθηκαν με αποτέλεσμα να μην έχουμε σαφή γνώση για την ιατρική της εποχής του. Ο Πλίνιος αναφέρει ιατρικά έργα του με τίτλους: *Περί συμπαθειών και αντιπαθειών, Περί λοιμών*, τρίτομο έργο που είχε φαρμακολογικό περιεχόμενο και τα *Χειρόκμητα*, έργο με περιεχόμενο, που

αφορούσε τη μαγεία. Στο τελευταίο συνιστά φάρμακο αποτελούμενο από μέλι, κουκουνάκια, μύρρα, κρόκο, οίνο κ.ά. για την γέννηση ωραίων τέκνων. Το έργο του με τίτλο *φυσικά και μυστικά* θεωρείται το πρώτο έργο, που αφορά την αλχημεία.

Ηρόδικος ή Πρόδικος (5ος αιώνας π.Χ.)

Δάσκαλος του Ιπποκράτη. Καταγόταν από τα Μέγαρα. Ονομαζόταν και Σηλυβρινός λόγω της παραμονής του στη Σηλυβρία, (σημερινή πόλη: Silivri) πόλη στην Ανατολική Θράκη στα βόρεια παράλια της Προποντίδος. Θεωρούσε ότι η θεραπευτική είχε στενό σύνδεσμο με τη γυμναστική, η οποία κατά τις δοξασίες του θεράπευε όλα τα νοσήματα. Συνιστούσε περιπάτους, αγώνες, θερμά λουτρά και εντριβές με αλοιφές και πίστευε ως αιτία των παθήσεων την περίσσεια της τροφής. Η υπερβολή του ως προς την αξία της διαίτας κατακρίθηκε από τον μαθητή του τον Ιπποκράτη.

Κτησίας (5ος αιώνας π.Χ.)

Ιατρός από την Κνίδα, σύγχρονος του Ιπποκράτη. Το 416 π.Χ. πήγε στην αυλή του Αρταξέρξη του Μνήμωνος, τον οποίο συνόδευσε ως ιατρός στην εκστρατεία κατά του Κύρου του νεότερου. Το 401 π.Χ. στη μάχη παρά τα Κούναξα (αρχαία πόλη της Βαβυλωνίας, στην αριστερή όχθη του Ευφράτη και σε απόσταση 60-90 χλμ. από τη Βαβυλώνα, στο σημερινό Ιράκ.) ο βασιλιάς πληγώθηκε στο στέρνο και κατόρθωσε να τον θεραπεύσει. Το 399 π.Χ., αφού παρέμεινε δεκαέξι χρόνια στην Περσία και την Ινδία επέστρεψε στην πατρίδα του, όπου έγραψε τα *Περσικά* και τα *Ινδικά*, τα οποία έχουν και περιγραφές μη πραγματικές. Στα έργα του αναφέρει συνταγή με κάρπιο (μάλλον καρυόφυλλα-σχόλιο 1).

Φιλοσοφικές - Ιατρικές Σχολές

- Ιωνική Σχολή της Μιλήτου.

Ιδρύθηκε από τον **Θαλή τον Μιλήσιο** (639-544 π.Χ.), ο οποίος σύμφωνα με τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη ήταν ο ιδρυτής της φιλοσοφίας. Η σχολή ασχολήθηκε κυρίως με μαθηματικά ζητήματα εξεταζόμενα από κοσμική άποψη. Σύμφωνα με τον Θαλή υπάρχει μια πρωταρχική αρχή για κάθε ον και για τον ίδιο τον κόσμο. Η αρχή αυτή είναι η πηγή κάθε γνώσης, το αιώνιο στοιχείο κάθε μορφής ζωής και του φυσικού κόσμου. Ο Θαλής θεωρούσε ότι αυτή η πρωταρχική ουσία είναι το νερό, όχι με την έννοια μιάς θεϊκής ουσίας, όπως την έβλεπε η αρχαία κοσμογονία. Το νερό και οι μετουσιώσεις του είναι η γενεσιουργός αιτία των πάντων. Από αυτό προέρχεται η γονιμότητα των σπερμάτων, η ζωή των εμβίων όντων. Όλη η ζωή καταλήγει σε νερό, γιατί το καθετί που φθείρεται ή πεθαίνει μεταμορφώνεται σε ρευστό, δηλ. νερό. Το σύστημα αυτό ακολούθησε και ο **Αναξίμανδρος ο Μιλήσιος** (πρώτο ήμισυ 6ου αιώνα π.Χ.), που θεωρούσε ότι υπάρχει κυκλικός ρυθμός αναδημιουργίας και φθοράς. Στη συνέχεια ο **Αναξίμανης ο Μιλήσιος** (δεύτερο ήμισυ 6ου αιώνα π.Χ.) θεωρούσε ότι η θεμελιώδης ουσία δεν είναι το νερό, αλλά ο αέρας και από την συμπύκνωση ή την αραίωση του αέρα προήλθαν τα φαινόμενα της ζωής. Η Ιωνική σχολή επιδόθηκε στην εξήγηση των βασικών φαινομένων, των οποίων η κατανόηση ήταν απαραίτητη για τη δημιουργία ενός βιολογικού συστήματος.

- Πυθαγόρειος Σχολή του Κρότωνα

Ονομάστηκε από τον Αριστοτέλη Ιταλική σχολή. Ιδρύθηκε από τον **Πυθαγόρα**, ο οποίος έζησε στο μεταίχμιο της προϊπποκρατικής με την ιπποκρατική εποχή (572-500 π.Χ.). Γεννήθηκε στη Σάμο και ίδρυσε στον Κρότωνα της Ν. Ιταλίας την Πυθαγόρειο Σχολή με κυρίως θρησκευτικό και ηθικοπλαστικό χαρακτήρα. Εκεί υπήρχε ήδη ανθούσα ιατρική σχολή. Πολύ κοντά σε αυτήν αναπτύχθηκε ο *πυθαγορισμός*. Ως γνωστό, ο Πυθαγόρας ήταν μαθηματικός, αλλά σπούδασε και ιατρική. Ήταν βαθύς παρατηρητής του οργανισμού

των ζώων, ενδιαφερόμενος ιδιαίτερα για το φαινόμενο της αναπαραγωγής. Η θεωρία των αριθμών, που οδηγεί στη θεωρία της αρμονίας αποτελεί μια από τις βάσεις της Πυθαγορείου φιλοσοφίας και έχει μεγάλη σπουδαιότητα για την Ιπποκρατική ιατρική. Από την θεωρία αυτή προέρχεται η αντίληψη ότι το σύμπαν ευρίσκεται σε τέλεια αριθμητική αρμονία, καθώς και η Ιπποκρατική αντίληψη περί των κρίσεων, των κρίσιμων ημερών και της θεραπευτικής δύναμης της φύσης. Η μορφή του Πυθαγόρα είναι σε μεγάλο μέρος θρυλική. Όλα τα γραπτά που αποδίδονται σε αυτόν είναι αβέβαιης προέλευσης και έτσι για να σχηματίσουμε γνώμη για την δράση του βασιζόμαστε σε μαρτυρίες αρχαίων βιογράφων και φιλοσόφων που ανέπτυξαν τις θεωρίες του. Συνιστούσε αυστηρή δίαιτα, αποχή από το κρέας, καθαριότητα και γυμναστική. Ήταν γνώστης φαρμακευτικών φυτών. Κατά τον Πλίνιο συνέγραψε πραγματεία για τη φαρμακολογική δράση της σκίλλας (*Urginea maritima* L.) (σχ.7, κεφ.1). Οι απόφοιτοι της Πυθαγορείου Σχολής αποτέλεσαν στον τότε γνωστό κόσμο τους πραγματικούς ιατρούς.

Ο **Αλκαίων**, νεότερος του Πυθαγόρα, μαθητής της σχολής ήταν ο επιφανέστερος ιατρός της προϊπποκρατικής περιόδου. Έζησε περί το 525 π.Χ. Το έργο του *περί φύσεως*, από το οποίο ελάχιστα αποσπάσματα διασώθηκαν σε μεταγενέστερα γραπτά, υπήρξε το θεμελιώδες κείμενο της προϊπποκρατικής ιατρικής. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι πιθανόν κάποια έργα της Ιπποκρατικής Συλλογής να έχουν γραφεί από αυτόν. Η παράδοση αναφέρει ότι ήταν ο πρώτος που επιχείρησε ανατομές. Στο έργο του αναφέρει αισθητήρια νεύρα, τα οποία ο ίδιος ονόμασε *πόρους*. Σε αυτόν οφείλεται η ιδέα ότι η ιατρική έρευνα συνδυάζεται αποδοτικά με τον φιλοσοφικό στοχασμό. Η ιδέα αυτή αποτελεί τη βάση της θεωρίας της *ισονομίας*, δηλ. της ισορροπίας των δυνάμεων της ύλης - υγρού, ξηρού, θερμού, ψυχρού, πικρού, γλυκού κλπ. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, η υγεία αποτελεί μια κατάσταση τέλει αρμονίας, που την ονόμαζε *ισονομία*. Η νόσος είναι μια έκφραση της διατάραξης αυτής της αρμονίας, που οδηγεί σε *μοναρχία* και η θεραπεία αποσκοπεί στην επαναφορά από τη διαταραχθείσα κατάσταση προς αυτή της *ισονομίας*. Στο έργο του Αλκαίωνα βρίσκουμε τις πρώτες ιδέες περί ιδιοσυγκρασίας και της επίδρασής της στην εμφάνιση ορισμένων νόσων. Σύμφωνα με τον Αλκαίωνα, η περίσσεια του ενός από τα δύο στοιχεία κάθε ζεύγους αντιθέτων ή η περίσσεια του ενός ζεύγους έναντι κάποιου άλλου ζεύγους, η άτακτη διατροφή, οι εξωτερικές συνθήκες όπως το κλίμα, το περιβάλλον μπορούν να προκαλέσουν μια διατάραξη στις αμοιβαίες σχέσεις και συνεπώς να προκληθεί μια νόσος. Ο Αλκαίων πάντα στρεφόταν στην πρακτική εμπειρία για να στηρίξει τις ιδέες του. Στους στοχασμούς του βασίστηκαν οι μελέτες του Εμπεδοκλή (βλ. κατωτέρω) και οδήγησαν στη χυμοπαθολογία, που επί είκοσι αιώνες υπήρξε η βάση της παθολογίας. Στη θεωρία του βρίσκονται τα σπέρματα της θεωρίας των τεσσάρων χυμών της Ιπποκρατικής σχολής.

Στην Πυθαγορείου σχολή ανήκει και ένας άλλος σπουδαίος φιλόσοφος-ιατρός, ο **Φιλόλαος ο Κροτωνιάτης** (μέσα 5ου αιώνα π.Χ.). Κατά τον Φιλόλαο υπάρχει πλήρης αναλογία μεταξύ του κόσμου και του ατόμου και όπως για τον κόσμο το θεμελιώδες στοιχείο είναι το πυρ για το ανθρώπινο σώμα είναι η θερμότητα, η οποία είναι η αρχή κάθε μορφής ζωής. Το σώμα ελκύει τον εξωτερικό αέρα λόγω της ανάγκης να μετριαστεί η θερμότητα με το ψύχος και έτσι αποκαθιστά την ισορροπία του με την αναπνοή. Αυτή η ανταλλαγή επιδρά στο αίμα, στο φλέγμα, στην κίτρινη και τη μέλαινα χολή και οι ασθένειες προκαλούνται από τις αλλοιώσεις, που γίνονται κατά την ανταλλαγή αυτών των χυμών. Έτσι η ζωή των όντων πρέπει να θεωρείται ως μια αρμονία των αντιθέτων παραγόντων. Η αρμονία προσδιορίζεται από το *πνεύμα*. Κατά την εποχή αυτή, οι ανατομικές και φυσιολογικές αντιλήψεις είναι ακόμη πολύ ασαφείς: το ήπαρ θεωρείται το όργανο, όπου αντανακλάται το *φυσικό πνεύμα* (πνεύμα του νοήμονος) και η λειτουργία του διαταράσσεται από την περίσσεια ή μη της κίτρινης χολής, ο δε σπλην έχει ως ρόλο να συλλέγει τις ακαθαρσίες του ήπατος. Το σώμα αποτελείται από 4 στοιχεία: γη, πυρ, νερό, αέρας. Η περίσσεια ή η έλλειψη αυτών των στοιχείων πέραν των φυσικών ορίων ή το γεγονός ότι αναγκάζεται να δεχθεί μια ιδιότητα που δεν του ταιριάζει, αλλά είναι κατάλληλη για άλλο στοιχείο, καθώς και άλλοι παρόμοιοι παράγοντες οδηγούν στην ασθένεια.

Στη βασική διδασκαλία της Πυθαγορείου Σχολής ξεχωρίζουν τρεις κύριες αρχές: η αθανασία της ψυχής, η μετεμψύχωση και η συγγένεια όλων των ζώντων οργανισμών.

Πιθανόν στην ίδια σχολή να ανήκε και ο **Εμπεδοκλής ο Ακραγαντινός** (506-443 π.Χ.). Ένα από τα σπουδαιότερα έργα του το *Περί φύσεως των όντων* ήταν ένα διδακτικό ποίημα με διαιτητικές συνταγές. Επίσης σημαντικό έργο του ήταν οι *Καθαρμοί*. Θεωρούσε ότι τα 4 στοιχεία από τα οποία αποτελείται το σώμα είναι άφθαρτα χωρίς αρχή και τέλος, είναι τα στοιχεία από τα οποία προέρχεται καθετί που υπήρξε,

υπάρχει και θα υπάρχει. Είναι ισότιμα μεταξύ τους και της ίδιας χρονικής προέλευσης, το καθένα έχει ιδιαίτερο χαρακτήρα και μερικές φορές δεσπόζει στα άλλα ή δεσπόζεται από τα άλλα. Η ένωση των στοιχείων καθορίζει τη γέννηση και κάθε μορφή ζωής. Οι αναλογίες κατά την ανάμιξή τους οφείλονται σε δύο δυνάμεις: μια εξωτερική (*έριδα* ή *νείκος*) και μια εσωτερική (*φιλότητα*). Ασχολήθηκε με την αναπνοή, με την άδηλη αναπνοή του δέρματος, με τη θεωρία της κίνησης του αίματος προς την καρδιά και αντιστρόφως. Ανακάλυψε τον λαβύρινθο στο αυτί που τον ονόμασε *κοχλιώδη χόνδρο* και σ' αυτόν έθεσε την έδρα της ακοής. Πίστευε όπως και ο Αναξαγόρας και ο Ηράκλειτος στην εξέλιξη των όντων μέσω της βελτίωσης των ατελών οργάνων τους. Κήρυττε ότι θεραπεύει τις αρρώστιες και το γήρας και ότι επαναφέρει τους νεκρούς στη ζωή, γιατί και χαρακτηρίστηκε ως αγύρτης.

Ο **Αναξαγόρας από τις Κλαζομενές** (500-428 π.Χ.), σύγχρονος του Εμπεδοκλή, έφερε στην Αθήνα τη διδασκαλία αυτού του φιλοσοφικού συστήματος.

- Ελεατική σχολή

Ιδρύθηκε στις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ. από τον **Παρμενίδα**, ο οποίος γεννήθηκε στα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ. στην Ελέα (ελληνική αποικία κτισμένη στην περιοχή της Καμπανίας στη Ν. Ιταλία, όπου κατέφυγαν οι Φωκαείς κατά την διάρκεια της Περσικής κατοχής της Ιωνίας κατά τον 6ο αιώνα π.Χ.). Κατά την θεωρία του, η βασική ουσία της ζωής συνίσταται στη θερμότητα και οι έμβιοι οργανισμοί γεννώνται από τη λάσπη μέσω της θερμότητας.

- Σχολή της Κνίδου

Οι ιατροί της Σχολής της Κνίδου οργάνωσαν μεγάλο αριθμό κατηγοριών νοσημάτων και στις *Κνίδιες γνώμες* (ή *Κνίδια δόγματα*) συνέλεξαν τις κυριότερες συνταγές. Η θεωρία των αριθμών δέσποζε στη σχολή και η παθολογία ήταν εντοπισμένη σε διάφορα μέρη του σώματος. Η ανατομία ήταν σχεδόν άγνωστη στη σχολή της Κνίδου. Υπήρχαν σπουδαίες γνώσεις πρακτικής ιατρικής και γυναικολογίας. Μεταξύ των ιατρών της σχολής ήταν ο **Κτησίας**, (βλ. ανωτέρω) και ο **Ευρύφων**, που μάλλον έγραψε τις *Κνίδιες γνώμες*, σύμφωνα με τον Γαληνό. Ο Ευρύφων συνδεόταν με στενή φιλία και συνεργασία με τον Ιπποκράτη, παρά τη γνωστή αντίθεση μεταξύ των σχολών της Κω και της Κνίδου. Στις *Κνίδιες γνώμες* είχαν συλλεγεί οι σπουδαιότερες συνταγές.

- Σχολή της Κω

Άνθισε πολύ πριν κτιστεί το ιερό του Ασκληπιού, που αναγέρθηκε τον 5ο αιώνα π.Χ. Η ιατρική της σχολής της Κω βασίζεται πολύ περισσότερο στην άμεση παρατήρηση σε σύγκριση με τη σχολή της Κνίδου. Οι Κώοι έδιδαν ιδιαίτερη προσοχή στον άρρωστο και αντιμετώπιζαν την νόσο ως μια γενική πάθηση και όχι εντοπισμένη σε συγκεκριμένο όργανο, εξέταζαν δε λεπτομερώς το σύνολο των ψυχοσωματικών εκδηλώσεων. Αντιθέτως, οι Κνίδιοι επικεντρώνονταν στην αρρώστια και εξέταζαν τα πάσχοντα όργανα των αρρώστων. Οι μελέτες της σχολής της Κω αφορούσαν κυρίως τις ασθένειες με τις οξείες εκδηλώσεις τους και σε εκείνες, που με τη μονιμότητα των συμπτωμάτων τους μαρτυρούσαν κάποια σχέση με φυσικά φαινόμενα. Έτσι διαμορφώθηκε το δόγμα των κρίσεων και των κρίσιμων ημερών (παλαιά βαβυλωνιακή αντίληψη), που ήταν χρήσιμο για την πρόγνωση. Γενικώς, οι ιατροί της σχολής της Κω μελετούσαν περισσότερο τα κοινά χαρακτηριστικά των νόσων, επέμεναν περισσότερο στην εξέλιξη και στην πρόγνωση των νόσων, ενώ οι Κνίδιοι επικέντρωναν το ενδιαφέρον τους στα διαγνωστικά σημεία και στα επί μέρους χαρακτηριστικά των νόσων. Όμως παρά τις σημαντικές διαφορές τους, οι κοινές ρίζες και οι κοινές επιδράσεις ήταν πολύ περισσότερες, προερχόμενες κυρίως από την ιωνική και την πυθαγόρεια φιλοσοφία.

Αρχικά στις πόλεις οι Ασκληπιιάδες ασκούσαν κληρονομικά την τέχνη τους, η οποία σύμφωνα με την μυθολογία τους μεταδόθηκε από τον Ασκληπιό. Η ασκούμενη θεραπευτική ήταν μίγμα δεισιδαιμονίας και μυστικισμού, που οι Ασκληπιιάδες προστάτευαν με ποικίλους τρόπους, ώστε να μην διαδοθεί σε ξένους μέχρι την περίοδο, που δόθηκε μια φιλοσοφική κατεύθυνση. Σταδιακά η θεραπευτική ως φυσικο-φιλοσοφικό

σύστημα απαλλάχθηκε από τις δεισιδαιμονίες και περιόρισε την θρησκευτική επιρροή. Η ανάπτυξη των γνώσεων και η συστηματοποίησή τους οδήγησε στην ίδρυση των ιατρικών σχολών, που υποκατέστησαν όσον αφορά την διδασκαλία τα Ασκληπιεία. Η ιατρική έχασε τον ερμητικά κλειστό χαρακτήρα και εκτός από τους ιερείς ασκούνταν και από τους φιλοσόφους, οι οποίοι όμως περιέπιπταν σε άσκοπες αναζητήσεις και θεωρίες. Γενικά τα φιλοσοφικά συστήματα στην Ελλάδα ασχολούνταν και με την ιατρική. Οι φιλόσοφοι ασχολούνταν αρχικά με υποθέσεις περί της αρχής του κόσμου, για τα στοιχεία του σύμπαντος κλπ., αλλά βαθμιαία κατέληξαν στο να παρατηρούν σαφή φαινόμενα. Οι θεωρίες τους για την ψυχή τους οδήγησαν στο να μελετήσουν το ανθρώπινο σώμα. Η φυσιολογία ήταν ο πρώτος κλάδος που αναπτύχθηκε και οδήγησε στην παθολογία, στην υγιεινή, στη θεραπευτική και στη μελέτη της δράσης των φαρμάκων.

Κατά τον 5ο αιώνα π.Χ. βλέπουμε ότι οι προγενέστερες γνώσεις, που είχαν ήδη συσσωρευτεί στον ελληνικό χώρο δρουν ταυτόχρονα και σε διαφορετικό βαθμό, ώστε να συγκροτήσουν τα κύρια χαρακτηριστικά της ελληνικής ιατρικής σκέψης. Οι γνώσεις αυτές συμπεριλάμβαναν αρχαίες παραδόσεις μιας εμπειρικής λαϊκής θεραπευτικής, μαθηματικές γνώσεις με αρχική προέλευση από τους Βαβυλώνιους και τους Ασσύριους, τους υγειονομικούς κανονισμούς των Αιγυπτίων και των Ιουδαίων, που τελικά συνενώθηκαν σε ένα ενιαίο σύστημα με την επίδραση των ελληνικών φιλοσοφικών σχολών. Αυτό το σύστημα αποτέλεσε τα θεμέλια της ιπποκρατικής ιατρικής. Οι σχολές αυτές έδωσαν έναν ιδιόζοντα χαρακτήρα στην ελληνική ιατρική και προσδιόρισαν την ανάπτυξή της. Σ' αυτές άρχισαν κριτικές συζητήσεις που ποτέ μέχρι τότε δεν είχαν γίνει και σε αυτές τις αρχαίες σχολές πρακτικής ιατρικής γεννήθηκε η επιστημονική σκέψη.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι οι σχολές αυτές ιδρύθηκαν σε μεγάλα εμπορικά κέντρα σε νησιά ή παρالياκές πόλεις. Από τις σχολές αυτές που είχαν και πατριαρχική και μυστικιστική οργάνωση, οι ιατροί τελειώνοντας πήγαιναν να ασκήσουν την τέχνη τους στις βασιλικές αυλές με ηγεμονικό μισθό, στις πόλεις και στους στρατούς (στρατιωτικοί ιατροί) ανεξάρτητα από την ιερατική ιατρική, η οποία ανθούσε μέσα στα ιερά. Η διδασκαλία στις παλαιότερες εποχές ήταν πατριαρχική, μεταβιβαζόμενη από πατέρα σε υιό, αλλά ακόμη και όταν αργότερα ιδρύθηκαν οι σχολές διατήρησε τον οικογενειακό χαρακτήρα.

Η άσκηση του επαγγέλματος του ιατρού ήταν ελεύθερη για όποιον ήθελε, αλλά γρήγορα διαχωρίστηκαν οι *άνευ γραμμάτων θεραπεύοντες*, από τους *κατά γράμματα θεραπεύοντες*, τους οποίους προτιμούσαν οι ασθενείς. Οι Ασκληπιάδες δίδασκαν με αμοιβή, κληρονομικά και μυστικά στους απογόνους τους την ιατρική, αλλά σταδιακά την έμαθαν και ξένοι προς τους Ασκληπιάδες.

Στην αρχαία Ελλάδα κατά την ιπποκρατική περίοδο και μετά η ιατρική ασκείτο από τους ιερείς στα Ασκληπιεία, τους φιλόσοφους-ιατρούς και τους κυρίως ιατρούς.

Κατά τον Αριστοτέλη οι κυρίως ιατροί διαιρούντο: α) στους *δημιουργούς* ή *δημοτικούς* ιατρούς, που ήταν χρήσιμοι στο λαό β) στους *αρχιτεκτονικούς* ιατρούς ανώτερης μόρφωσης και γ) στους *παιδευμένους* περί την τέχνη *εμπειρικούς* ιατρούς.

Η θεραπευτική εξασκείτο επίσης, από τους *περιοδευτές*, που ήταν πλανόδιοι ιατροί από πόλη σε πόλη, τους οποίους μάλλον είχαν σε χαμηλότερη υπόληψη. Ίσως ήταν εμπειρικοί ιατροί που παρασκεύαζαν και πουλούσαν μόνοι τους τα φάρμακα. Οι *χειρόνακτες* παρασκεύαζαν τα φάρμακα, θέραιναν τις πληγές και έκαναν τις αφαιμάξεις.

Επίσης υπήρχαν και οι *ιατροσοφιστές*, που δεν ήταν ιατροί, αλλά σοφιστές και εκμεταλλευόταν την αμάθεια και την ευπιστία του λαού.

Αρχικά η ιατρική αμοιβή (*σώστρον, ιατρόν, μισθός*) ήταν δώρα ή είδη και αργότερα χρήματα. Διάσημοι ιατροί απαιτούσαν υπέρογκες αμοιβές.

Στο ιατρείο-εργαστήριο ανέμεναν οι ασθενείς. Εκεί υπήρχαν και φαρμακευτικά σκεύη και δοχεία, όπου φυλάσσονταν τα φάρμακα. Βοηθοί των ιατρών ήταν οι μαθητές τους και ο υπηρέτης τους.

Επίσης υπήρχαν οι λεγόμενοι *γυμναστές*, που ήταν οι ειδικοί για τις χειρουργικές επεμβάσεις, οι οποίες γίνονταν στα ιατρεία τους.

Στους ιατρούς που μαθήτευαν κοντά σε ικανούς δασκάλους χορηγούνταν το κρατικό προνόμιο της άσκησης του ιατρικού έργου. Εκτός από τους ιδιωτικούς ιατρούς, ορισμένες πόλεις είχαν και δημόσιους ιατρούς, τους *δημιουργούς δημοσιεύοντας* ή *δημοτικούς* ιατρούς, όπως προαναφέρθηκε, οι οποίοι εκλέγονταν από την πόλη. Αυτοί ασκούσαν την ιατρική για το κοινό όφελος και η νοσηλεία παρείχετο δωρεάν στους απόρους. Κατά κάποιο τρόπο ήταν και υγιεινολόγοι, φρόντιζαν για την καταπολέμηση των επιδημιών και γενικά για

κάθε θέμα, που αφορούσε την δημοσία υγεία. Αμείβονταν μέσω του ιατρικού φόρου ή από τους εύπορους. Για τους δημόσιους ιατρούς φαίνεται ότι υπήρχε διδασκαλείο.

Οι ιατροί καλούνταν και *χειροτέχνοι* ή *τεχνίται*, δεδομένου ότι η ιατρική τέχνη ήταν ταυτόσημη με την επιστήμη.

Στρατιωτικοί ιατροί αναφέρονται ήδη από την εποχή του Ομήρου και αργότερα. Ο Ξενοφών αναφέρει στρατιωτικούς ιατρούς κατά την εκστρατεία των μυρίων.

Ακόμη υπήρχαν οι *αλειπτές* ή *μειγματοπόλες* ή *φαρμακοπόλες*, που εμπορεύονταν φάρμακα, δηλητήρια, καλλυντικά κ.λπ., οι *φαρμακείς* ή *φαρμακίδες*, που ήταν μάλλον ψευδιάτροι, οι *μυροποιοί* ή *μυρενοί*, οι *μυροπόλες*, που παρασκεύαζαν και πουλούσαν μύρα, αλοιφές, θυμιάματα κ.ά. στα εργαστήριά τους, τα *μυροπωλεία*. Τα προϊόντά τους τα τοποθετούσαν σε *νάρθηκες*, *μυροθήκες* ή *αλάβαστρα*.

Στις γυναίκες, ιδιαίτερα στην Αθήνα δεν επιτρεπόταν η εξάσκηση του ιατρικού επαγγέλματος. Όμως υπήρχαν οι *μαίες* ή *ιατρομαίες*, *ακεστρίδες*, *ιάτραινες* ή *ιατρίνες*, *υφαιρέτριες*, *ιατρεύουσες*, *ομφαλοτόμοι*, που ήταν ηλικιωμένες γυναίκες σε μη παραγωγική ηλικία, καταγόμενες συνήθως από την Φρυγία και την Θεσσαλία. Αυτές εκτός από το κύριο έργο τους ασχολούνταν και με εκτριωτικά φάρμακα, φίλτρα, υπνωτικά και με την μαγγανεία. Κατά των παρανομιών τους νομοθέτησαν ο Λυκούργος (817 π.Χ.) και ο Σόλων (600 π.Χ.).

Γυναίκες, που αναφέρονται ότι ασχολήθηκαν με τα φάρμακα ήταν η Αντιοχίς, η Ελεφαντίς, διάσημη ποιήτρια άσεων έργων και συγγραφέας Κοσμητικών, η Μαία, που ήταν θεραπεύτρια κονδυλωμάτων, η Μητροδόρα, που ήταν γυναικολόγος, η Ωριγένεια, η Ξανίτη, η Σαμίθρα κ.ά. Η Ξανίτη και η Σαμίθρα κατέλιπαν συνταγές για δερματικά και αφροδίσια νοσήματα. Από το Γαληνό αναφέρεται και η βασίλισσα της Αίγυπτου Κλεοπάτρα. Από τον Πλίνιο αναφέρονται ως *ιάτραινες* η Ολυμπιάς η Θηβαία, η Σάλπη, η Σώτειρα, η Λαΐς. Διάσημη γυναικολόγος του 4ου αιώνα π.Χ. ήταν η Αγνοδίκη, που μαθήτευσε κοντά στον Ηρόφιλο. Ασκούσε την ιατρική μεταμφιεσμένη σε άνδρα. Μηνύθηκε από τους συναδέλφους της ότι διέφθειρε τις γυναίκες και αναγκάστηκε για να απαλλαγεί από τις κατηγορίες να παρουσιάσει το φύλο της. Τότε όμως κατηγορήθηκε ότι ασκεί παράνομα ως γυναίκα την ιατρική στην Αθήνα και δικάστηκε από τον Άρειο Πάγο, αλλά με την παρέμβαση των άλλων γυναικών αθωώθηκε και έκτοτε ανεστάλη ο απαγορευτικός νόμος. Στους μεταχριστιανικούς χρόνους ορισμένες *ιάτραινες* κατατάχθηκαν μεταξύ των αγίων (Θεοδότη, Νικηράτη, Ζηναΐς, Τατιανή κλπ.).

Ιπποκρατική περίοδος (5ος-3ος αιώνας π.Χ.)

Χρονικά ταυτίζεται με την περίοδο, που μεσουράνησε ο ελληνικός πολιτισμός. Είναι αυτή την περίοδο, που η θεραπευτική απέκτησε την δική της υπόσταση ως ανεξάρτητη επιστήμη. Θεμελιωτής αυτής της επιστήμης υπήρξε ο Ιπποκράτης και οι μαθητές του.

Οι Έλληνες φιλόσοφοι (Ίωνες και Πυθαγόρειοι) και ειδικότερα το σύστημα των τεσσάρων κοσμογονικών στοιχείων αποτέλεσαν την γέφυρα που συνέδεσε την προϊπποκρατική θεοκρατική ιατρική (του Ασκληπιού) με την ιπποκρατική σκέψη και την μεταϊπποκρατική ιατρική (του Γαληνού). Ο μεν ομηρικός ιατρός (προϊπποκρατική θεοκρατική περίοδος) υπηρετεί την τέχνη του στηριζόμενος στην παραδοσιακή εμπειρία και τη θεραπευτική δεξιοτεχνία του, άρα είναι πρωτίστως δεξιοτέχνης, ο δε ιπποκρατικός και αργότερα κατά την ελληνορωμαϊκή περίοδο ο γαληνικός ιατρός διαθέτουν, επιπροσθέτως, ορθολογική σκέψη και φιλοσοφικό στοχασμό, συμμετέχοντας στην επίλυση των ιατρικών προβλημάτων της εποχής τους. Οι ρήσεις *ιητρός γαρ φιλόσοφος ισόθεος* (Ιπποκράτης) και *άριστος ιητρός και φιλόσοφος* (Γαληνός) μαρτυρούν τη δεσπόζουσα σημασία της ιατρικής φιλοσοφίας, που πρώτος επισήμανε ο Ιπποκράτης.

Ιπποκράτης - Ιπποκρατική Ιατρική

Ο Ιπποκράτης γεννήθηκε στη Κω, μάλλον το 460 ή 459 π.Χ. Θεωρείται 18ος στην σειρά των Ασκληπιαδών (κατά τον Σωρανό 20ος) από τον πατέρα του και 19ος απόγονος του Ηρακλή από την μητέρα του Φαιναρέτη, που ήταν *μαία*. Τις πρώτες γνώσεις για την ιατρική απέκτησε από τον πατέρα του Ηρακλείδη, που ήταν ιατρός στο Ασκληπιείο της Κω και είναι βέβαιο ότι ανάμεσα στους εκπαιδευτές του συγκαταλέγονται ο Ηρόδικος ο Σηλυβριανός (βλ. ανωτέρω), ο διάσημος ρήτορας Γοργίας ο Λεοντίνος και ο Δημόκριτος (βλ.

ανωτέρω). Έκανε πολλά και μακροχρόνια ταξίδια στη Θεσσαλία, στη Θάσο, στη Θράκη, στη Σκυθία και στον Εύξεινο Πόντο, που του έδωσαν τη δυνατότητα να συμπληρώσει τις γνώσεις του και να αναγνωρισθεί η αξία του. Πέθανε στη Λάρισα το 377 ή 356 π.Χ. Τα βιογραφικά στοιχεία για τον Ιπποκράτη αντλούνται από τη βιογραφία, που συμπεριέλαβε στο έργο του με τίτλο *Βίοι ιατρών* ο Σωρανός ο Εφέσιος (ιατρός, που εργάστηκε στη Ρώμη τον 2ο αιώνα μ.Χ., βλ. κεφ.3).

Θεράπευσε τον βασιλέα των Μακεδόνων Περδίκκα Β' (414 π.Χ.), προσκλήθηκε από τους Αβδηρίτες, τους Ιλλυριούς και τους Παιάνες για να καταστείλει τον λοιμό της χώρας τους. Επίσης, αναφέρεται ότι προσκλήθηκε από τον βασιλιά των Περσών Αρταξέρξη Α' για να καταστείλει τον λοιμό που είχε ενσκύψει στο στρατό του, όμως ο Ιπποκράτης αποποιήθηκε τις δελεαστικές προσφορές του λέγοντας στον απεσταλμένο του: *εις τον κύριόν σου είπες ότι δεν μου λείπουν τα μέσα να ζήσω, να ενδυθώ, να στεγασθώ και ότι η τιμή μου απαγορεύει να δεχθώ τα δώρα των Περσών και να βοηθήσω τους βαρβάρους εχθρούς της πατρίδος μου.* Εικάζεται ότι κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο (431-404 π.Χ.) βρισκόταν στην Αθήνα, όπου άσκησε το έργο του. Ο Αέτιος ο Αμιδηνός αναφέρει την περιστολή του λοιμού των Αθηναίων με μεγάλες πυρκαγιές και ανάρτηση στεφάνων από εύοσμα άνθη και ο Ιωάννης ο Ακτουάριος αναφέρεται στο φάρμακο του Ιπποκράτη για τον λοιμό, όμως ο Θουκυδίδης πουθενά δεν μνημονεύει τον Ιπποκράτη στα όσα αναφέρει για τον λοιμό της Αθήνας.

Η παρατηρητικότητα και η κρίση του Ιπποκράτη τον ανέδειξαν στον σπουδαιότερο ιατρό της αρχαιότητας. Φιλόσοφος και παρατηρητής, πρέσβευε ότι *ο βίος βραχύς, η τέχνη μακρή, ο καιρός οξύς, η δε πείρα σφαλερή, η δε κρίσις χαλεπή.* Έτυχε λαμπρών τιμών από τους συγχρόνους του, αλλά και του φθόνου ορισμένων. Η φήμη του αυξήθηκε υπέρμετρα από τον 4ο αιώνα π.Χ. και οφείλεται στα συγγράμματά του, που αποτέλεσαν τη βάση της *Ιπποκρατικής Συλλογής* (*Corpus Hippocraticus*). Στα έργα του συνένωσε όλες τις ιατρικές και θεραπευτικές γνώσεις της εποχής του ξεκινώντας από την περισυλλογή των γνώσεων και των παρατηρήσεων που είχαν συσσωρευθεί στους ναούς. Κατόρθωσε να απαγκιστρώσει την επιστήμη από τη μαγεία, τη δεισιδαιμονία και τις επιδράσεις της φιλοσοφίας. Μέχρι την εποχή του, η ιατρική θεωρείτο, κυρίως από την Πυθαγόρειο Σχολή, ως βοηθητική επιστήμη της φιλοσοφίας. Ο Ιπποκράτης την ανέδειξε σε αυτοδύναμη χωριστή επιστήμη, παρά το γεγονός ότι οι ιπποκρατικές αντιλήψεις για τη φυσιολογία (χυμοπαθολογία) είναι σημαντικά επηρεασμένες από τον συγκερασμό των απόψεων των προσωκρατικών φιλοσόφων.

Θεμελιώδης αρχή της ιπποκρατικής νοσολογίας είναι το αξίωμα του Ιπποκράτη σύμφωνα με το οποίο ο ιατρός πρέπει να ωφελεί τον άρρωστο ή τουλάχιστον να μην τον βλάπτει (*Ασκέειν, περί τα νοσήματα δύο, ωφελείν ή μη βλάπτειν*). Ο Ιπποκράτης χρησιμοποίησε σχεδόν όλες τις εξεταστικές μεθόδους, που εξακολουθεί να εφαρμόζει η σύγχρονη κλινική διαγνωστική (εκτός από την επίκρουση), όπως η επισκόπηση που βασίζεται στην παρατήρηση, η ψηλάφηση και η άμεση ακρόαση με τελικό σκοπό την συνθετική αξιολόγηση και την κλινική διάγνωση της νόσου. Η επιτυχία της διαγνωστικής ιπποκρατικής μεθοδολογίας οφείλεται και σε πολλούς άλλους παράγοντες, όπως είναι η λήψη λεπτομερούς ιστορικού από τον άρρωστο και το περιβάλλον του, η αξιολόγηση της συμπτωματολογίας της νόσου και η προσεκτική φυσική εξέταση σε συνδυασμό με τη διερεύνηση των συνθηκών του περιβάλλοντος. Η λεγόμενη *Ιπποκρατική μέθοδος* είναι εκείνη που διαχώρισε την ορθολογική ιατρική από την πρωτόγονη, τη μαγική και την «ιατρική» των αγυρτών. Ο Ιπποκράτης απομάκρυνε τη θεραπευτική από τη μαγεία και τη δεισιδαιμονία και την στήριξε στην άμεση παρατήρηση και το πείραμα.

Γενικότερα οι απόψεις του Ιπποκράτη για τη νοσολογία στηρίζονται στην τριμερή διασύνδεση: άρρωστος, αρρώστια και ιατρός. Ο άρρωστος (*νοσέων*) αποτελεί ενιαία ψυχοσωματική οντότητα, η οποία πρέπει να ερευνάται στο σύνολο της (ολιστική ιατρική). Η αρρώστια (*νούσημα*) διέπεται από φυσικούς νόμους. Ο ιατρός (*ιητρός*) βοηθάει στην εξεύρεση της λύσης, συμβάλλοντας στην αποκατάσταση της υγείας του ανθρώπου. Η ιπποκρατική ιατρική στηρίχθηκε στην παρατήρηση, τον ορθολογισμό και την εμπειρία.

Με τον όρο ιπποκρατική ιατρική δηλώνεται όχι μόνο η ιατρική του Ιπποκράτη, αλλά και των μαθητών και οπαδών του, που εργάστηκαν εμπνεόμενοι από το παράδειγμα και τη διδασκαλία του.

Ορισμένα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά είναι τα ακόλουθα: α) η ιπποκρατική ιατρική είναι η πρώτη, που για την εξήγηση των επιμέρους ασθενειών δέχθηκε μόνο φυσικά αίτια (*έκαστον νόσημα φύσιν έχει και πρόφασιν*).

β) είναι η πρώτη, που ανήγαγε την παρατήρηση σε διαγνωστική μέθοδο, ανώτερη από κάθε άλλη.

γ) πρώτη αυτή εξήγησε τη σημασία της διαίτας. Ιδιαίτερης σημασίας για την ιπποκρατική ιατρική είναι οι τέσσερις χυμοί του σώματος: το αίμα, το φλέγμα, η κίτρινη και η μέλαινα χολή, που καθένας αντιστοιχεί σε ένα όργανο καρδιά, εγκέφαλος, ήπαρ και σπλην, αντιστοίχως. Η ισορροπία της αναλογίας των τεσσάρων χυμών συντηρεί και προστατεύει την υγεία του ανθρώπινου οργανισμού. Αν η αναλογία τους είναι σωστή το αποτέλεσμα είναι η υγεία του σώματος (*ευκρασία*). Αντίθετα, κάθε παρέκλιση από τη σωστή αναλογία επιφέρει την αρρώστια (*δυσκρασία*). Η σωστή αναλογία των χυμών χαρακτηρίζεται με τον όρο *ευκρασία*.

Το ανθρώπινο σώμα αποτελείται, όπως και όλο το σύμπαν, από γη, ύδωρ, αέρα και πυρ. Τα στοιχεία αυτά αντιπροσωπεύουν τις τέσσερις ιδιότητες του σώματος: ψυχρό, υγρό, ξηρό, θερμό. Για να διατηρηθεί η υγεία πρέπει αυτά τα τέσσερα θεμελιώδη στοιχεία να βρίσκονται, ανά δύο, σε ισορροπία, ήτοι θερμό με ψυχρό, ξηρό με υγρό. Αυτά τα στοιχεία αντιστοιχούν στους τέσσερις χυμούς του σώματος και έχουν τις ακόλουθες ιδιότητες: το νερό είναι υγρό και ψυχρό, ο αέρας είναι υγρός και θερμός, η φωτιά είναι ξηρή και θερμή, η γη είναι ξηρή και ψυχρή. Επίσης μεταβάλλονται κατά την διάρκεια των εποχών σύμφωνα με την αντιστοιχία: χειμώνας/νερό, άνοιξη/αέρας, καλοκαίρι/φωτιά, φθινόπωρο/γη. Συνεπώς το νερό αυξάνεται τον χειμώνα, ο αέρας την άνοιξη, η φωτιά το καλοκαίρι και η γη το φθινόπωρο. Παράλληλα, υπάρχει μια αναλογία μεταξύ των τεσσάρων εποχών και των τεσσάρων ηλικιών του ανθρώπου: παιδική ηλικία/άνοιξη, καλοκαίρι/ώριμη ηλικία, φθινόπωρο/τρίτη ηλικία, χειμώνας/γήρας (εικ. 1).

Με βάση όλα αυτά, τελικά η αναλογία των χυμών εξαρτάται από την ηλικία και την εποχή του έτους: το αίμα αυξάνεται κατά την παιδική ηλικία και την άνοιξη, η κίτρινη χολή στους ενήλικες και το θέρος, η μέλαινα χολή στην ώριμη ηλικία και το φθινόπωρο και το φλέγμα κατά το γήρας και το χειμώνα. Η θεωρία αυτή καθορίζει την επιλογή των φαρμάκων, διαιτητικών και καθαρτικών για την αποκατάσταση της ισορροπίας των τεσσάρων χυμών, αλλά και την επιλογή της διαίτας. Η θεωρία των 4 χυμών, που αποτελεί συμπλήρωμα των προσωκρατικών φιλοσοφικών θεωριών, επηρέασε τους μεταγενέστερους ιατρούς, όπως τον Διοσκουρίδη (βλ. Αλεξανδρινή περίοδο) στην κατάταξη των απλών φαρμάκων και αποτέλεσε το θεωρητικό υπόβαθρο για τον Γαληνό (βλ. κεφ.3) στην επεξήγηση της δράσης των απλών φαρμάκων και στην επιλογή τους για την παρασκευή των συνθέτων φαρμάκων.

Οι ιπποκρατικοί τονίζουν τη σημασία της κληρονομικότητας, (*πάντα τα νοσήματα άρχεται κατά γένος*). Θεωρούν μεν ότι οι νοσογόνες αιτίες συνήθως βρίσκονται έξω από το ανθρώπινο σώμα, αλλά ποιά βλάβη θα προξενήσουν εξαρτάται και από την ιδιοσυστασία του οργανισμού. Ο κυριότερος θεραπευτικός παράγων είναι η φύσις. Ο ιατρός πρέπει να ενισχύει και να διορθώνει την φυσική αμυντική προσπάθεια του οργανισμού. Η συνθηθέστερη μέθοδος είναι η χρησιμοποίηση των «εναντίων» (*τα ενάντια τοις εναντίοις εισίν υήματα*).

Τα έργα, που αποτελούν την *Ιπποκρατική Συλλογή* αναφέρονται σε όλους τους κλάδους της ιατρικής και η φυσιογνωμία τους μπορεί να διαιρεθεί στις εξής ενότητες: στην οντογονία, που είναι η μελέτη της ανάπτυξης του όντος, στην μελέτη της ανατομίας και της φυσιολογίας του και στη μελέτη των εξωτερικών επιδράσεων. Σ' αυτό το τελευταίο μέρος αναπτύσσονται απόψεις ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες για τη φαρμακευτική, καθότι εδραιώνεται ο ρόλος των φαρμάκων. Χορηγούσε φάρμακα με φειδώ, όπως φαίνεται από την ρήση του «*Άγαθόν φάρμακον ἐστὶν ἐνίοτε καὶ τὸ μηδὲν προσφέρειν*».

Τα πολλά και συστηματικά συγγράμματα του Ιπποκράτη ήταν αποτέλεσμα μεθοδικών και αυτοτελών ερευνών. Δείγμα των δεοντολογικών του αρχών ήταν ο *Ὁρκος* (σχόλιο 5). Ορισμένα από τα έργα της *Ιπποκρατικής Συλλογής* αποδίδονται από τους μελετητές της σε άλλους προγενέστερους και μεταγενέστερους συγγραφείς, στα παιδιά και στους μαθητές του Ιπποκράτη. Παιδιά του Ιπποκράτη ήταν οι ιατροί Θεσσαλός καὶ Δράκων Α', γαμπρός του δε ο Ασκληπιάδης Πόλυβος (βλ. Δογματική σχολή). Παιδιά του Θεσσαλού ήταν οι ιατροί Γοργίας, Δράκων Β' καὶ Ιπποκράτης Γ' και του Δράκοντος ο Ιπποκράτης Δ', ιατρός της συζύγου του Μ. Αλεξάνδρου Ρωξάνης.

Ο Ιπποκράτης θεωρείται πατέρας της Ιατρικής, διότι είναι ο πρώτος Ασκληπιάδης που τόλμησε να γράψει, όσα τον δίδαξε η πείρα του και όσα έμαθε από τις αναθηματικές πλάκες των Ασκληπιείων, των οποίων τις γνώσεις έβαλε σε τάξη και σειρά. Αυθεντική βιογραφία του Ιπποκράτη δεν υπάρχει. Αλήθεια και θρύλος συγχέονται. Βέβαιο είναι ότι πίσω από όλα αυτά κρύβεται «μια ιδιοφυής προσωπικότητα, που κληρονόμησε πολλά, αλλά παρέδωσε πολύ περισσότερα».

Στην Ιπποκρατική Συλλογή αναφέρονται οι ακόλουθες φυτικές δρόγες με βάση σύγχρονη μελέτη στην

οποία συμπεριλαμβάνεται και η κατωτέρω βοτανική τους απόδοση (Totelin, 2009):

άβρότονον: *Artemisia* spp., αΐγειρος ή Κρητική: *Zelcova cretica*, άκτῆ ή άκτέα: *Sambucus nigra* L., άκανθα ή Αιγύπτια: *Acacia nilotica* Willd., άλευρον, άλητον, άλητον θέρμων και όρόβων, άλητον τó ση-
τανίον, άλφιτον: αλεύρι (από διάφορα σιτηρά), άμάρακον: *Origanum majorana* L., άμπέλιον: *Vitis vinifera*
L. (γίγαρτον: σταφίς, όμφαξ: άωρο σταφύλι), άμύγδαλον ή κάρυον τó Θάσιον: *Amygdalus communis* L.
(νέτωπον: πικραμυγδαλέλαιο), άμωμον: *Amomum subulatum* Roxb., άνηθον: *Anethum graveolens* L.,
άνηθεμον ή βοάνηθεμον ή ευνάνηθεμον: *Anthemis* spp., άνηθησον ή άνηθησιον ή άνηθητος ή άνηθισον: *Pimpinella*
anisum L., άρκευθίς: *Juniper communis* L., άρτεμισία: *Artemisia* spp., άσπάλαθος: *Alhagi maurorum*
Medicus, άψίνθιον: *Artemisia absinthium* L., βάλανος ή Αιγύπτια: *Moringa peregrine* Forssk., βάλσαμον:
Commiphora opobalsamum Engl., βλήχων ή γλήχων: *Mentha pulegium* L., βολβός: *Muscari comosum* (L.)
Miller, γλυκουσίδη: *Paeonia* spp., δαΐκος: *Daucus carota* L., δαΐκος ό Αιθιοπικός: *Bupleurum fruticosum* L.
(?), δάφνη: *Laurus* spp. (δαφνίς: ο καρπός), δίκταμνον ή δίκταμον τó Κρητικόν: *Origanum dictamnus* L.,
έλαίη, έλαιον: *Olea europaea* L., διάφορα αρωματικά έλαια, όπως έλαιον τó Αιγύπτιον, έλαιον τó Αιγύπτιον
λευκόν, έλαιον τó άνηθινον, έλαιον τó κέδρινον, έλαιον τó ίρινον, έλαιον τó ναρκίσσινον, έλαιον τó ρόδιον,
έλατήριον ή σίκυος ό άγριος: *Ecballium elaterium* (L.) A. Richard, έλελίσφακος ή έλελίσφακον: *Salvia* spp.,
έλλέβορος ό λευκός: *Veratrum album* L., έλλέβορος ό μέλας: *Helleborus cyclophyllus* Boiss., έρέβινθος:
Cicer arietinum L., έρινέον ή όλωνθος: *Ficus carica* L. var. *caprificus*, έρύσιμον: *Sisymbrium officiinale*
L., ζειά: *Triticum dicoccon* Schrank, θέρμος: *Lupinus albus* L., ίπποσέλινον: *Smyrniolum olusatrum* L., ίρις:
Iris spp., ίσχάς: *Ficus carica* L., κάλαμος: *Arundo* spp., κάλαμος ό εΰώδης: *Acorus calamus* L., κάρδαμον:
Lepidium sativum L., καρδάμωμον: *Elettaria cardamomum* Maton, κασσία ή κασία: *Cinnamomum cassia*
Nees, κάρυον τó Ποντικόν: φουντούκι *Corylus avellana* L., κέγγρος: *Panicum miliaceum* L., κεδρία: η ρητίνη
του κέδρου *Cedrus* L., κέδρινον: έλαιο από κέδρο, κεδρίς: οι καρποί του κέδρου ή του άρκευθου *Juniperus*
oxycedrus L., κέδρος: *Cedrus* L., κέδρος ή Κρητική: *Juniperus oxycedrus* L., κηκίδες: προέρχονται από το
φλοιό ειδών του γένους *Quercus* L., κινάμωμον: *Cinnamomum zeylanicum* Nees, κισσός ό Κρητικός: *Hedera*
spp., κισσός ό λευκός: *Hedera helix* L. subsp. *poetarum*, κνήκος & κρόκος ό Αιγύπτιος: *Carthamus tinctorius*
L., κνίδη: *Urtica* L., κόκκος ό Κνίδιος: *Daphne gnidium* L., κολοκύντη ή σικυώνη: *Citrullus colocynthis*
(L.) Schrad., κόμμα: κόμμα παραγόμενον από *Acacia nilotica* Willd., κόνυζα: *Dittrichia* W. Greuter spp.,
κοριάννον: *Coriandrum sativum* L., κόστος: *Saussurea lappa* L., κράμβη: *Brassica oleracea* L., πέταλον
τό κρηθμον ή κρηθμος: *Crithmum maritimum* L., κριθή: *Hordeum* L. (έριγμα τó κριθέων: τετμημένη κρι-
θή), κρόκος: *Crocus sativus* L., (έκμαγμα, μαγίς: παρασκευάσματα με κρόκο), κρόμμυον: *Allium cepa* L.,
κύαμος ό Αιγύπτιος: *Nelumbo nucifera* Gaertn., κυκλάμινος: *Cyclamen graecum* Link, κύμινον: *Cuminum*
cyminum L., κύμινον τó Αιθιοπικόν: *Nigella sativa* L., κυπάρισσος: *Cupressus sempervirens* L., κύπειρος:
Cyperus L. spp., κύτισος: *Laburnum anagyroides* Medicus, λάπαθον: *Rumex* L., λιβανωτός: *Boswellia* spp.,
λινόζωστις: *Mercurialis* spp., λίνον & λίνον τó Αιγύπτιον: *Linum usitatissimum* L., λύγος: *Vitex agnus-castus*
L., λωτός: *Melilotus* Miller, μαλάχη: *Malva* spp., μανδραγόρας: *Mandragora autumnalis* Bertol., μάννα:
εδώ αποδίδεται ως είδος του γένους *Boswellia* sp. (ως κόνις από λιβανωτό), μάραθον: *Foeniculum vulgare*
Miller, μάρων: *Origanum sipylaeum* L.(?), μελάνθιον: *Nigella damascena* L., μήκων: *Papaver* spp., μήλον:
Malus spp., μήλον τó Κυδώνιον: *Cydonia vulgaris* L., μίνθη: *Mentha* spp., μυρσίνη: *Myrtus communis* L.,
μυρτιδάνον ή μύρτον: *Myrtus communis* L., νάρδος: *Nardostachys jatamansi* D. Don, νάρκισσος: *Narcissus*
spp., νάρτη : είδος φυτού (;), που χρησιμοποιούνταν στην αρωματοποιία, οΐνος και διάφορα είδη οΐνων:
οΐνος ό έρυθρός, οΐνος ό Κῶος, οΐνος ό λευκός, οΐνος ό μέλας, οΐνος ό Μενδαΐος ή ό Μενδήσιος, οΐνος ό
Χΐος, όρίγανον: *Origanum* spp., όροβος: *Vicia ervilia* L., πεντάφυλλον: *Potentilla reptans* L., πέπερι: *Piper*
longum L., πέπερι τó Ίνδικόν, πήγανον: *Ruta graveolens* L., πίτυς: *Pinus halepensis* Miller (δαΐς: κλαδί
πεύκου), πράσον: *Allium porrum* L., ράφανος: *Rafanus sativus* L., ρίζα ή Αιθιοπική: *Salvia aethiopsis* L.,
ρόα/ροιά, σΐδη ή σΐδιον: *Punica granatum* L., ρόδον: *Rosa* spp., ρόυς: *Rhus coriaria* L., ρόος ό Συριακός:
Rhus coriaria L. από τη Συρία, σαγάπηνον: *Ferula persica* Willd., σέλινον: *Apium graveolens* L., σέσελι:
Tordylium officinale L., σέσελι τó Μασσαλιωτικόν: *Seseli tortuosum* L., σήσαμον: *Sesamum indicum* L.,
σικύη: *Lagenaria siceraria* (Molina) Standley, σίκυος: *Cucumis sativus* L., σΐλφιον: *Ferula* spp., σκΐλλα:
Urginea maritima L., σκόροδον: *Allium sativum* L. (σκόροδον τó Τηνίον: σκόροδο από την Τήνο), σμύρνα:
Commiphora myrrha Engl., στρουθίον: *Saponaria officinalis* L., στρύχνος: *Solanum nigrum* L., στύραξ:

ρητίνη από *Styrax officinalis* L., συκαμίνος: *Morus nigra* L, συκῆ, σῦκον: *Ficus carica* L., σχίνος: *Pistacia lentiscus* L., σχοῖνος: *Juncus* spp. ή *Cymbopogon schoenanthus* Spreng., τέρμινθος: *Pistacia terebinthus* L. (ρήτινη ή τερμίνθος), τεῦτλον: *Beta vulgaris* L., τιθύμαλλος: *Euphorbia peplius* L. (τιθύμαλλος τοῦ Λακωνικοῦ: τιθύμαλλος ἀπό τη Λακωνία), τρίβολος ὁ παραθαλάσσιος: *Echinophora spinosa* L, τρίφυλλον: *Trifolium* spp., ὕσσωπον: *Hyssopus officinalis* L. (ὕσσωπον τὸ Κιλίκιον: ὕσσωπος ἀπό την Κιλικία), ὕοσκυάμος: *Hyoscyamus niger* L., ὑπερικόν: *Hypericum perforatum* L., φάκιον: ἀφέψημα ἀπό φακές (*Lens culinaris* L.), χαλβάνη: *Ferula galbaniflua* Boiss. & Buhse.

Τα ιπποκρατικά φάρμακα παρουσιάζουν ασάφεια, διότι συχνά μόνο το ὄνομά τους αναφέρεται. Δεν υπάρχει βοτανική περιγραφή πιθανόν διότι ο Ιπποκράτης θεωρούσε ὅτι αὐτά τα φυτά εἶναι γνωστά στους θεραπευτές. Ουσιαστικά η τεκμηριωμένη μορφολογική περιγραφή των φυτῶν γίνεται με το Θεόφραστο και το Διοσκουρίδη.

Πρέπει να σημειωθεί ὅτι η ταυτοποίηση των φυτῶν με βάση το ὄνομα που αναφέρεται στα ἔργα της αρχαιότητας, ἀλλά και σε μεταγενέστερα μέχρι να καθιερωθεί το σύστημα του Λινναίου εἶναι αρκετά δυσχερής, διότι συχνά οι αρχαίοι ἔχουν για το ἴδιο φυτό περισσότερες ἀπὸ μία ονομασίες ή με το ἴδιο ὄνομα αναφέρονται σε περισσότερα του ενός φυτά.

Η *Ιπποκρατική Συλλογή* περιλαμβάνει περισσότερες ἀπὸ 1500 συνταγές συνολικά (Totelin, 2009). Εἶναι η πλέον εκτενής γραπτή πηγή, που αφορά τη φαρμακολογία κατὰ τον 5ο και 4ο αἰῶνα π.Χ. Στην πραγματικότητα αὐτές οι συνταγές αποτελοῦν μέρος των γραπτῶν συνταγῶν της κλασσικῆς περιόδου. Πριν οι Ἕλληνες ἰατροὶ αρχίσουν να καταγράφουν συνταγές, η γνώση των φαρμάκων μεταδιδόταν κατὰ την διάρκεια της μαθητείας και σε συνδυασμό με την παρασκευή του φαρμάκου για συγκεκριμένο ασθενή. Ο δάσκαλος και οι μαθητές του συζητοῦσαν τα συστατικά και σε τις ἀναλογίες, που ἔπρεπε να χρησιμοποιήσουν. Μποροῦσαν να προσαρμόσουν την συνταγή ἀνάλογα με την κατάσταση του ασθενή και τις δρόγες που διέθεταν. Η καταγραφή συνταγῶν οδήγησε στο συγκερασμό ὁλων των παραλλαγῶν μιας συνταγῆς σε μια συμπυκνωμένη μορφή, στην ἀπαρίθμηση των δρογῶν και η συνταγή τελείωνε με την δρᾶση του φαρμάκου. Ὅμως ἐνὸς με την καταγραφή των συνταγῶν σταθεροποιείται η γνώση για τη φαρμακολογική δρᾶση τους, ἐντούτοις υπάρχουν πολυάριθμα παραδείγματα ἀπὸ παράλληλες ἐκδοχές συνταγῶν στην *Ιπποκρατική Συλλογή*, ἀλλά εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι δεν υπάρχει κανένα παράδειγμα αὐτολεξεί επαναλήψεων συνταγῶν. Το κείμενο της συνταγῆς ἦταν μεταβλητό, σώζοντας αὐτό που ἦταν σταθερό στη συνταγή και συγκεκριμένα τη σειρά με την οποία τα συστατικά ἦταν καταχωρημένα.

Η καταγραφή συνταγῶν οδήγησε στη δημιουργία ἐνός σημαντικοῦ ὄγκου φαρμακολογικῶν γνώσεων ὑπὸ μορφή καταλόγων. Ὅμως και σε αὐτούς παρατηρεῖται μεταβλητότητα. Συνταγές προστίθενται ή ἀφαιρούνται ἀπὸ τους καταλόγους. Υπάρχουν μεγάλοι κατάλογοι και μικρότεροι κατάλογοι. Παράλληλα, η συγγραφή συνταγῶν δεν μειώνει την ἀξία της προφορικῆς μετάδοσης γνώσεων για αὐτές. Οι συνταγές της *Ιπποκρατικῆς Συλλογῆς* ἀφήνουν ἐκτός πολλῆς πληροφορίας, που αφοροῦν τις ποσότητες των συστατικῶν, τα φαρμακευτικά σκεύη, ἀλλά και κάποια ἰδιαίτερα συστατικά. Οι ιπποκρατικές συνταγές εἶναι ἓνα εἶδος βοηθήματος μνήμης, χωρίς να υποκαθιστοῦν τη μεταδιδόμενη προφορικᾶ πλήρη γνώση της συνταγῆς. Οι σύγχρονοι μελετητές θεωροῦν ὅτι οι αρχαίοι θεραπευτές ἄρχισαν να γράφουν τις συνταγές για πρακτικούς λόγους, ἀφενός για την διδασκαλία και ἀφετέρου για συμβολικούς λόγους, προκειμένου να προσδώσουν κύρος στο ἔργο τους. Τελικά καταγράφοντας τις συνταγές οι υπάρχουσες φαρμακολογικές γνώσεις ἔγιναν πιο συγκεκριμένες. Ἢδη ἀπὸ τον 6ο αἰῶνα π.Χ. οι Ἕλληνες ἄρχισαν να χρησιμοποιοῦν τον γραπτό λόγο για τις συνταγές. Ἐπιπλέον καταγράφοντας τις συνταγές οι θεραπευτές εἶχαν την δυνατότητα να ἐπιλέξουν συνταγές κατὰ το δοκοῦν διαμορφώνοντας το δικό τους ρεῦμα στη θεραπευτική. Στις συνταγές ὑπῆρχαν κυρίως δρόγες της ἀνατολικῆς Μεσογείου και σπανίως της δυτικῆς. Δεν εἶναι ἐφικτό μετὰ βεβαιότητας να διαπιστωθεί κατὰ πόσον γειτονικοί πολιτισμοὶ χρησιμοποιοῦσαν τις ἴδιες φαρμακολογικές μεθόδους και τα ἴδια συστατικά, διότι οι παράλληλες μελέτες των γραπτῶν κειμένων δεν το ἐπιβεβαιώνουν, ὁμως πρέπει να λάβουμε ὑπόψιν μας ὅτι μικρό μέρος των ἰατρικῶν κειμένων ἔχει διασωθεῖ. Πολλές ἀπὸ τις δρόγες των συνταγῶν της *Ιπποκρατικῆς Συλλογῆς* δεν ἦταν εἰσαγόμενες, ἀλλά ὑπῆρχαν στη γλωρίδα της Ἑλλάδας. Το ἐμπόριο, η δημιουργία ἐλληνικῶν ἀποικιῶν και στη δυτικῆ Μεσόγειο και τα προσωπικά ταξίδια των θεραπευτῶν, ὅπως ἔκανε και ο ἴδιος ο Ιπποκράτης, αὐξήσε τον ἀριθμὸ των δρογῶν που καταγράφονταν στις συνταγές.

Η πλέον πρώιμη συλλογή ἐλληνικῶν συνταγῶν που διασώθηκε φέρει το ὄνομα του Ιπποκράτη. Ἐντούτοις

οριμένες συνταγές πρέπει ήδη να υπήρχαν με το όνομα κάποιου άλλου ιατρού, όπως για παράδειγμα του Ευρύφωνα. Οι σύγχρονοι μελετητές έχουν επιχειρήσει να αποδώσουν συνταγές της *Ιπποκρατικής Συλλογής* σε γνωστούς ιατρούς της αρχαιότητας, αλλά το εγχείρημα είναι εξαιρετικά δύσκολο δεδομένου ότι έχουν χαθεί τα έργα τους. Είναι όμως γενικά αποδεκτό ότι οι συνταγές δεν είναι ένα αυτόματο επινόημα ενός ανθρώπου, αλλά το αποτέλεσμα συσσωρευμένης γνώσης. Μέχρι τη ρωμαϊκή εποχή, πολλές συνταγές ήταν ανώνυμες, σε αντίθεση τα ιατρικά κείμενα της ρωμαϊκής εποχής μαζί με την συνταγή στην αρχή της συμπεριλαμβάνουν και το όνομα του εφευρέτη της. Η πρακτική αυτή συνεχίστηκε και στα μεταχριστιανικά χρόνια και βλέπουμε στα έργα των βυζαντινών ιατρών να αναφέρεται το όνομα αυτού που επινόησε ή παρέδωσε την συνταγή.

Ήδη οι ιατροί της εποχής της ελληνιστικής περιόδου δυσκολευόταν να αναγνωρίσουν τις αυθεντικές συνταγές του Ιπποκράτη. Το βέβαιον είναι ότι ο Ιπποκράτης είναι υπεύθυνος για τη συλλογή, τη διατήρηση και τη διάδοση των συνταγών μέσω των γραπτών του κειμένων, οι οποίες πιθανότατα να είχαν χαθεί χωρίς αυτά. Ο Ιπποκράτης αποτέλεσε για την ιατροφαρμακευτική τη γέφυρα μεταξύ της αρχαϊκής και της κλασσικής περιόδου (Totelin, 2009).

Φαρμακοτεχνικές μορφές εξωτερικής χρήσης ήταν: επιθέματα, λουτρά, εντριβές, γαργαρίσματα, καταπλάσματα και κηρωτές, κολλύρια, ενώ εσωτερικής χρήσης ήταν: αφεψήματα, εγχύματα, τα δι' οίνου εμβρέγματα φυτών, οξυμέλιτα, μίγματα από κόνεις, τροχίσκοι, καταπότια, εκλείγματα, επιμήκεις μάζες (πεσσοί) ανάλογες προς τα σημερινά υπόθετα κ.ά. (Εμμανουήλ, 1948).

Έργα συμπεριλαμβανόμενα στην *Ιπποκρατική Συλλογή*:

A. Γενικά: *Όρκος, Νόμος, Περί αρχαίας ιητρικής, Περί ιητρού, Περί τέχνης, Περί ευσχημοσύνης, Παραγγελίαι, Αφορισμοί*

B. Ανατομία - Φυσιολογία: *Περί ανατομής, Περί καρδιάς, Περί σαρκών, Περί αδένων, Περί οστέων φύσιος, Περί φύσιος ανθρώπου, Περί γονής, Περί φύσιος παιδιού*

Γ. Διαιτητική: *Περί τροφής, Περί διαίτης, Περί διαίτης υγιεινής*

Δ. Γενική παθολογία: *Περί αέρων, υδάτων και τόπων, Περί χυμών, Περί κρίσεων, Περί κρισίμων ημερών, Περί εβδομάδων, Περί φυσών*

Ε. Προγνωστικά: *προγνωστικόν, προνοητικόν, Κωακαί προγνώσεις*

Στ. Ειδική νοσολογία: *επιδημιών (βιβλία επτά), Περί παθών, Περί νόσων, Περί των εντός παθών, Περί ιερής νόσου, Περί τόπων των κατ' άνθρωπον*

Z. Θεραπευτική: *Περί διαίτης οξέων, Περί υγρών χρήσιος*

Η. Χειρουργική: *Κατ' ιητρείον, Περί ελκών, Περί αιμορροΐδων, Περί συρίγγων, Περί των εν κεφαλή τραυμάτων, Περί αγμών, Περί άρθρων (εμβολής), Μοχλικός*

Θ. Οφθαλμολογία: *Περί όψιος*

Ι. Μαιευτική-Γυναικολογία: *Περί παρθενίων, Περί γυναικείας φύσιος, Περί γυναικείων α' και β', Περί αφόρων, Περί επικύσεως, Περί επταμήνου, Περί οκταμήνου, Περί εγκατατομής εμβρύου*

ΙΑ. Παιδιατρική: *Περί οδοντοφυΐης*

ΙΒ. Ποικίλα: *επιστολαί, λόγοι, δόγμα, επιβώμιος, πρεσβευτικός*

Τα ιπποκρατικά δόγματα προσέλκυσαν την προσοχή πλείστων ερευνητών με την πάροδο των αιώνων. Η πρώτη έκδοση της *Ιπποκρατικής Συλλογής* έγινε στα λατινικά από τον Calvus (Ρώμη, 1525) και ακολούθησε στην πρωτότυπη ελληνική γλώσσα από τον Άλδο Μανούτιο (Βενετία, 1526). Ακολούθησαν πολλές εκδόσεις και μια από τις πλέον αξιόλογες είναι του Γάλλου ιστορικού Émile Littré (Παρίσι, 1839-1861).



Εικ. 1.

Δογματική σχολή

Ιδρύθηκε από τον Θεσσαλό και τον Πόλυβο με κύριο στόχο την διατήρηση και διάδοση των απόψεων του Ιπποκράτη, ως εκ τούτου, μερικές φορές ονομάζεται και Ιπποκρατική σχολή. Ήταν η κυρίαρχη σχολή μέχρι της ιδρύσεως της Εμπειρικής σχολής (βλ. Αλεξανδρινή περίοδο), μετά την ίδρυση της οποίας κάθε ιατρός συνήθως ακολουθούσε κάποια από τις δύο σχολές. Οι πιο διακεκριμένοι οπαδοί της σχολής ήταν ο Διοκλής ο Καρύστιος (βλ. ριζοτόμους) και ο Πραξαγόρας ο Κώος (βλ. κατωτέρω). Τα δόγματα της σχολής περιγράφονται από τον Κέλσο στην εισαγωγή του έργου του De Medicina. Η Δογματική σχολή έκρινε ότι ήταν απαραίτητο ο ιατρός να αναζητεί τις *κρυφές αιτίες* των ασθενειών, καθώς και τα πιο *προφανή αίτια*, σύμφωνα με την ιπποκρατική θεωρία. Οι οπαδοί της Δογματικής Σχολής ήταν υπέρ των απλών φαρμάκων, των διαιτητικών, των καθαρσίων και απέκρουαν την πολυφαρμακία. Θεωρούσαν ότι πρέπει να ελέγχεται η ορθότητα των σκέψεων και η χρήση των δρογών.

Αριστοτέλης

Γεννήθηκε στα Στάγειρα της Μακεδονίας το 384 π.Χ. και πέθανε στη Χαλκίδα το 322 π.Χ. Ο πατέρας του ήταν Ασκληπιάδης και ιατρός του βασιλέως των Μακεδόνων Αμύντα Γ', που ήταν ο πατέρας του Φίλιππου.

Ο Αριστοτέλης, μαθητής του Πλάτωνα, αναδείχθηκε σε ένα από τα μεγαλύτερα πνεύματα της ανθρωπότητας (σχόλιο 6). Κατά τον Αριστοτέλη: *εμπειρία αρχή τέχνης και επιστήμης*. Έγραψε, πολλά έργα, αλλά δυστυχώς τα περισσότερα χάθηκαν. Αφορούσαν τα μαθηματικά, τις φυσικές επιστήμες, τη λογική, τη μεταφυσική, τη ρητορική και τη χημεία. Με τον Αριστοτέλη έχουμε το τέλος της αρχαίας ιστορικής περιόδου και αρχίζουν οι νέοι ιστορικοί χρόνοι. Υπήρξε ιδρυτής της Περιπατητικής Σχολής και πατέρας της Ζωολογίας, πρώτος φυσιολόγος και θεμελιωτής των φυσικών επιστημών. Ο Μ. Αλέξανδρος, που ήταν μαθητής του, του παρείχε γενναιόδωρα τα μέσα για να μπορέσει να μελετήσει σπάνια και άγνωστα προϊόντα της Ασίας.

Για τον Αριστοτέλη, δύναμη των σωμάτων είναι η *εντελέχεια*. Στα άψυχα προέρχεται εκ των έξω, στα έμβια υπάρχει σαν ψυχή και για μεν τα φυτά είναι θρεπτική με σκοπό την διαίωσή τους, για τα δε ζώα είναι αισθητική και κινητική, ενώ για τον άνθρωπο είναι νοητική. Ο Αριστοτέλης διατύπωσε την θεωρία της ύπαρξης του πέμπτου στοιχείου της φύσης και πρόσθεσε στα τέσσερα στοιχεία τον αιθέρα, ο οποίος αντιστοιχούσε στην πέμπτη ουσία, την *πεμπτουσία*. Το στοιχείο αυτό παρουσιάζει κάποιες ιδιαιτερότητες, είναι αγέννητο, αγήρατο, άφθαρτο, αναυξές και αναλλοίωτο.

Το 335 π.Χ., όταν ο Μ. Αλέξανδρος συνέτριψε την αντίσταση των Θηβαίων και αποκατέστησε την ησυχία στη νότια Ελλάδα, ο Αριστοτέλης εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, όπου ίδρυσε δική του φιλοσοφική σχολή. Για να εγκαταστήσει τη σχολή του διάλεξε το Λύκειο (σχόλιο 6). Εκεί υπήρχε άλσος αφιερωμένο στον Απόλλωνα και τις Μούσες. Με χρήματα που του έδωσε άφθονα ο Αλέξανδρος, ο Αριστοτέλης έχτισε μεγαλόπρεπα οικήματα και στοές, που ονομάζονταν *περίπατοι*. Ίσως γι' αυτό η σχολή του ονομάστηκε Περιπατητική και οι μαθητές του περιπατητικοί φιλόσοφοι. Η οργάνωση της σχολής είχε γίνει κατά τα πρότυπα της Πλατωνικής Ακαδημίας. Τα μαθήματα γίνονταν για τους προχωρημένους μαθητές το πρωί (*εωθινός περίπατος*) με διδασκαλία καθαρά φιλοσοφική (*ακροαματική*) και για τους αρχάριους το απόγευμα (*δειλινός περίπατος*) με διδασκαλία ρητορική. Η σχολή είχε μεγάλη βιβλιοθήκη και τόσο καλά οργανωμένη, ώστε αργότερα χρησίμευσε ως πρότυπο για την οργάνωση των βιβλιοθηκών της Αλεξάνδρειας και της Περγάμου. Ο Αριστοτέλης συγκέντρωσε χάρτες και όργανα χρήσιμα για τη διδασκαλία των φυσικών μαθημάτων. Έτσι σύντομα η σχολή έγινε περίφημο κέντρο επιστημονικής έρευνας. Στα δεκατρία χρόνια που έμεινε ο Αριστοτέλης στην Αθήνα δημιούργησε το μεγαλύτερο μέρος του έργου του. Με εξαίρεση τους διαλόγους, ο Αριστοτέλης δεν έδειξε ενδιαφέρον για τη δημοσίευση των έργων του. Τα χειρόγραφα έμειναν στο Θεόφραστο, ο οποίος τα άφησε στον Νηλέα από τη Σκίψη (μια μικρή πόλη κοντά στην αρχαία Τροία στη βορειοδυτική Μ. Ασία) και από αυτόν έμειναν στους απογόνους του, που τα πούλησαν στον Απελλικώνα (από την Τηΐα/Τέω, παραθαλάσσια πόλη της Ιωνίας, κοντά στη Σμύρνη) για ένα μεγάλο ποσό. Ο Σύλλας μετά την κατάληψη των Αθηνών (86 π.Χ.) πήρε τη βιβλιοθήκη του Απελλικώνα και τη μετέφερε στη Ρώμη. Εκεί πρωτοδημοσιεύτηκαν (60 π.Χ.) από τον Ίωνα φιλόλογο Τυραννίωνα και στη συνέχεια από τον περιπατητικό φιλόσοφο Ανδρόνικο το Ρόδιο. Ο Διογένης ο Λαέρτιος υπολόγισε το έργο του σε στίχους και βρήκε ότι έφταναν τις 44 μυριάδες, δηλ. 440.000. Μεγάλο μέρος από το τεράστιο έργο του χάθηκε. Διασώθηκαν 47 έργα και μερικά αποσπάσματα από τα άλλα. Δε θεωρούνται όμως όλα γνήσια. Τα κυρίως ιατρικά και φαρμακευτικά έργα του χάθηκαν (*Οπτικόν, Ιατρικά, Περί φυτών*). Κάποια γνώση γι' αυτά έχουμε από ένα ψευδο-αριστοτελικό έργο (του Νικολάου Δαμασκηνού). Μαθητής του υπήρξε ο Θεόφραστος.

Ο Αριστοτέλης στο έργο του *Περί διαιρέσεων* αναφέρει: *Τῆς ἰατρικῆς ἐστὶν εἶδη πέντε ἢ μὲν φαρμακευτικὴ, ἢ δὲ χειρουργικὴ, ἢ δὲ διαιτητικὴ, ἢ δὲ νοσογνωμονικὴ, ἢ δὲ βοηθητικὴ ἢ μὲν φαρμακευτικὴ διὰ φαρμάκων ἴαται τὰς ἀρρωστίας, ἢ δὲ χειρουργικὴ διὰ τοῦ τέμνειν καὶ καίειν ὑγιάζει ἢ δὲ διαιτητικὴ διὰ τοῦ διαιτᾶν ἀπαλλάττει τῆς ἀρρωστίας, ἢ δὲ νοσογνωμονικὴ διὰ τοῦ γινῶναι τὸ ἀρρώστημα, ἢ δὲ βοηθητικὴ διὰ τοῦ βοηθηθῆσαι εἰς τὸ παραρῆμα ἀπαλλάττει τῆς ἀλγηδόνος.*

Μένων ο Αθηναίος (4ος αιώνας π.Χ.)

Σύμφωνα με τον Γαληνό υπήρξε μαθητής του Αριστοτέλη. Έγραψε ιατρικό έργο γνωστό με τους τίτλους *Ιατρικά* ή *Ιατρική συναγωγή* ή *Μενώνεια*, που μόνο κάποια αποσπάσματα διασώθηκαν, όπου συμπεριέλαβε τις ιατρικές αντιλήψεις των παλαιότερων και των σύγχρονων του Ιπποκράτη ιατρών. Ο Μένων θεωρείται ο πρώτος ιστορικός της Ιατρικής.

Θεόφραστος (372-287 π.Χ.)

Γεννήθηκε στην Ερεσό της Λέσβου. Υπήρξε μαθητής του Πλάτωνα και στη συνέχεια του Αριστοτέλη, τον οποίο ακολούθησε στις μετακινήσεις του. Το όνομά του αρχικά ήταν Τύρταμος, ακολούθως Εύφραστος και τέλος ο ίδιος ο Αριστοτέλης τον μετονόμασε σε Θεόφραστο λόγω της ευγλωττίας του (*διὰ τὸ τῆς φράσεως θεσπέσιον*). Διάδοχος του Αριστοτέλη στην Περιπατητική Σχολή, η οποία επί Θεόφραστου ήκμασε για 35 χρόνια. Θεωρείται πατέρας της Βοτανικής και της Ορυκτολογίας. Ο αριθμός των έργων του είναι σημαντικός, σύμφωνα με τον Διογένη τον Λαέρτιο περίπου 240, με φιλοσοφικό, πολιτικό, ηθικό περιεχόμενο κλπ.

Φαρμακογνωστικά έργα του είναι: *Περί φυτών ιστορία*, 9 βιβλία όπου αναφέρονται ονομαστικά τα φυτά, η γένεσή τους, η ανάπτυξη, ο πολλαπλασιασμός τους, η μορφολογία τους, η γεωγραφική προέλευση και τέλος η ιαματική τους δύναμη. Τα έννατο βιβλίο είναι κυρίως φαρμακολογικό.

Περί φυτών αιτίαι, 6 βιβλία. Είναι συνέχεια του προηγούμενου και ερμηνεύει βάσει των αριστοτελικών δογμάτων την γένεση, τον πολλαπλασιασμό και τις θεραπευτικές ιδιότητες των φυτών.

Ο Θεόφραστος παρουσιάζει θαυμαστή γνώση των φυτών και περιγράφει πολλά από αυτά. Κανένας άλλος συγγραφέας στην αρχαιότητα δεν προσέγγισε σε αρτιότητα τις βοτανικές περιγραφές του Θεόφραστου.

Δεν γνωρίζουμε αν όλες οι βοτανικές περιγραφές είναι δικές του ή των βοηθών του, αλλά λόγω της αξιοθαύμαστης ακρίβειας και αρτιότητας συμπεραίνεται ότι οι περισσότερες στηρίζονται στις προσωπικές του παρατηρήσεις. Ο Θεόφραστος πίστευε ότι μόνον η άμεση παρατήρηση επιτρέπει την γνώση της υλικής υπόστασης ενός πράγματος.

Εκτός της χλωρίδας πολλών περιοχών της Ελλάδας (Όλυμπος, Μακεδονία, Στρυμόνας, Ροδόπη, Κωπαΐδα, Αρκαδία) βρίσκουμε στα έργα του περιγραφές για την Κυρηναϊκή (αναφορές στα φοινικοειδή της Λιβύης). Επίσης στο έργο του έχουμε την πρώτη περιγραφή βοτανικού κήπου, ως μέρος καλλιεργούμενο και όχι περιοχή κατοικημένη με σποραδικά φυτά, όπου υπήρχαν κανάλια για άρδευση και επίβλεψη από τουλάχιστον δύο σκλάβους. Φαίνεται ότι εκεί ο Θεόφραστος καλλιεργήσε σπέρματα και φυτά σε οργανωμένα φυτώρια, που έφερε μαζί του από τα ταξίδια του. Επίσης, οι στρατιώτες του Μ. Αλεξάνδρου (ο οποίος υπήρξε και αυτός μαθητής του Αριστοτέλη, όπως και ο Θεόφραστος) έφεραν φυτά από τις χώρες που είχαν κατακτήσει προκειμένου να καλλιεργηθούν στο βοτανικό κήπο του Θεόφραστου.

Άλλα κείμενα που ενδιαφέρουν την φαρμακευτική και αποτελούν αποσπάσματα από μεγαλύτερα έργα είναι τα ακόλουθα:

περί λίθων, όπου αναγράφει την προέλευση, τις ιδιότητες των ορυκτών και πολυτίμων λίθων, καθώς και τη γνώση της λιθογλυφίας, *περί πυράς*, *περί ανέμων*, *περί σημείων*, *υδάτων και πνευμάτων και χειμώνων και ευδιών*, *περί οσμών*, *περί ιδρώτων*, *περί κόπων*, *περί ιλίγγου*, *περί λιποψυχίας*, *περί παραλύσεως*.

Μη φαρμακευτικά έργα του είναι οι *Χαρακτήρες*, εξαιρετικού ενδιαφέροντος για το σύγχρονο βίο της τότε εποχής, καθώς και αποσπάσματα από τα έργα του: *περί αισθήσεων και αισθητών* και το *μετά τα φυσικά*, αντίστοιχο με ομότιτλο έργο του Αριστοτέλη. Τα συγγράμματα του Θεόφραστου αρχικά εκδόθηκαν στη Βενετία (1497) και στη συνέχεια από τον Schneider (1818). Σημαντική είναι η κριτική έκδοση από τον Wimmer (Λειψία, 1862, Παρίσι, 1866), και άλλες, μεταξύ των οποίων και του Κοραή (1799).

Χρύσιππος ο Κνίδιος (4ος αιώνας π.Χ.)

Ιατρός του Πτολεμαίου του Σωτήρος, μαθητής του πλατωνικού Εύδοξου (που ήταν ιατρός, γεωγράφος, μαθηματικός και αστρονόμος). Ήταν δογματικός, αλλά αποδοκίμαζε τις αφαιμάξεις και τα καθαρτικά τόν ιπποκρατικών. Υπήρξε δάσκαλος του Ερασίστρατου και ασχολήθηκε με την ανατομία και τη βοτανική. Έγραψε τα έργα: *Γεωργικά Περί αρετών των φυτών*, *Διαιτητική*, *Περί κράμβης* και *Περί λαχάνων και διαίτης*. Ο Πλίνιος διέσωσε κάποια αποσπάσματά του στη λατινική γλώσσα. Με το όνομα Χρύσιππος αναφέρονται και άλλοι ιατροί.

Πραξαγόρας ο Κώος (4ος αιώνας π.Χ.)

Διάσημος ιατρός, οπαδός της Δογματικής σχολής. Θεωρούσε ότι υπάρχουν 11 είδη χυμών, που παράγονται μέσα στις φλέβες, ενώ οι αρτηρίες δεν περιέχουν χυμούς, αλλά πνεύμα. Θεωρούσε την καρδιά ως κεντρικό όργανο του σώματος και τα νεύρα ως λεπτές διακλαδώσεις των αρτηριών. Σημαντική ανακάλυψή του ήταν η διάκριση των νεύρων σε αισθητικά και κινητικά.

Σπουδαιότερα έργα του από τα οποία σώζονται αποσπάσματα είναι *Ανατομή*, *Περί των αλλοτριών παθών*, *Φυσικά κ.ά.*

Φιλότημος ο Κώος (3ος αιώνας π.Χ.)

Μαθητής του Πραξαγόρα και σύγχρονος του Ερασίστρατου. Αναφέρεται ως άριστος ανατόμος. Κατά τον Γαληνό συμπλήρωσε το διαιτητικό έργο του Διοκλή του Καρύστιου (βλ. ριζοτόμους).

Αλεξανδρινή περίοδος ή ελληνιστική (3ος αιώνας π.Χ.-641 μ.Χ.). Σ' αυτήν εντάσσεται και η ελληνο-ρωμαϊκή περίοδος (146 π.Χ., που υποτάχθηκε η Ελλάδα στους Ρωμαίους έως το 395 μ.Χ., όταν χωρίστηκε το ρωμαϊκό κράτος σε δυτικό και ανατολικό). Οι μεταχριστιανικοί αιώνες είναι μεταβατικοί και αποτελούν το

μεταίχμιο για μεν το δυτικό ρωμαϊκό κράτος στη μετάβαση προς τον μεσαίωνα (βλ. κεφ. 5), για δε το ανατολικό στην απαρχή της βυζαντινής ιστορίας. Στους μεταχριστιανικούς αιώνες παρατηρούνται σημαντικές αλλαγές σε σχέση με τη θρησκεία, που επηρεάζουν και τη θεραπευτική, η οποία όμως ουσιαστικά είναι αντιγραφική και συνέχιση των πρακτικών των προχριστιανικών χρόνων (βλ. κεφ. 4).

Μετά τον θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου, οι Πτολεμαίοι εξασφάλισαν την επαρχία της Αλεξάνδρειας. Η πόλη ιδρύθηκε το 331 π.Χ. και κατέστη πρωτεύουσα της Αιγύπτου. Κατά την αλεξανδρινή περίοδο, το κέντρο του πολιτισμού από την Αθήνα μεταφέρθηκε στην Αλεξάνδρεια, πιθανόν γιατί την ίδια εποχή η Ελλάδα ήταν απασχολημένη με πολέμους και αναταραχές.

Η Αίγυπτος ήταν η πλουσιότερη και πλέον ανθούσα χώρα εκείνης της εποχής και το παγκόσμιο εμπόριο είχε έδρα την Αλεξάνδρεια, που εξελίχθηκε στη λαμπρότερη πόλη του τότε κόσμου, όπου συσσωρεύθηκαν πλουσιότατοι θησαυροί. Στην Αλεξάνδρεια ήκμασαν όχι μόνο το εμπόριο, αλλά και οι επιστήμες και οι τέχνες, διότι εκεί συγκεντρώθηκαν υπό την προστασία των Πτολεμαίων πολλοί επιστήμονες και λόγιοι, όπως ο Ευκλείδης, ο Ηρόφιλος, ο Ερασίστρατος, ο Δημήτριος ο Φαληρέας, ο Ερατοσθένης κ.ά.

Στην Αλεξάνδρεια ιδρύθηκε από τους Πτολεμαίους το ονομαζόμενο *Μουσείο*, σπουδαστήριο και εργαστήριο, το οποίο κατά κάποιον τρόπο ήταν το πρώτο Πανεπιστήμιο με κυριότερη Σχολή την Ιατρική. Χωρίς ακόμη να διαχωρισθεί η Φαρμακευτική από την Ιατρική, εντούτοις γινόταν διάκριση σε τρεις κλάδους: Χειρουργική, Διαιτητική (που ασχολείτο με την Παθολογία) και Φαρμακευτική. Κατά τον 3ο αιώνα π.Χ. μεγάλη διάδοση είχε στην Αλεξάνδρεια ο *Φαρμακευτικός θησαυρός* (*Thesaurus medicamentorum*).

Επίσης ιδρύθηκε η περιώνυμη βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας, επί Πτολεμαίου Α' του Σωτήρος (337-283 π. Χ.), με την παρότρυνση του Δημήτριου του Φαληρέα, που ανήκε στην πρώτη γενιά της Περιπατητικής Σχολής, μαθητής του Αριστοτέλη μαζί με τον Θεόφραστο. Η βιβλιοθήκη ενισχύθηκε από το *Σεράπιον* στο οποίο υπήρχαν χιλιάδες χειρόγραφα. Κατά το 47 π.Χ. η βιβλιοθήκη αριθμούσε 700.000 περιγυμνές, όμως ήδη από τον 1ο αιώνα π.Χ. είχε αρχίσει η καταστροφή της βιβλιοθήκης, η οποία λέγεται ότι καταστράφηκε ολοσχερώς το 641 μ.Χ. από τον Ομάρ τον κατακτητή (Casanova, 1923, σχόλιο 7). Όσα χειρόγραφα διασώθηκαν από την καταστροφή, άλλα στάλθηκαν στη Ρώμη, άλλα βρέθηκαν στην κατοχή μοναστηριών και μετά στις βιβλιοθήκες του Βυζαντίου, όπου αντιγράφησαν από πάπυρους σε περιγυμνές και διασώθηκαν, άλλα βρέθηκαν στην Πατριαρχική Βιβλιοθήκη του Καΐρου, άλλα τα έκρυψαν Άραβες λόγιοι για να τα γλιτώσουν από την καταστροφή. Με την πάροδο των αιώνων, πολλά από αυτά κατέληξαν σε ιδιωτικές συλλογές.

Με τη διάκριση της Ιατρικής στους τρεις κλάδους διαφαίνεται η προσπάθεια του πρώτου διαχωρισμού της Φαρμακευτικής από την Ιατρική. Οι σημαντικότεροι ιατροί δεν παρασκεύαζαν οι ίδιοι τα φάρμακα και έτσι σταδιακά αγνοούσαν τα φυτά και τα βοτανικά τους γνωρίσματα. Το ίδιο αναφέρεται και για την ρωμαϊκή περίοδο από τον Πλίνιο, δηλαδή ότι οι Ρωμαίοι ιατροί εμπιστεύονταν την παρασκευή των φαρμάκων σε μη ιατρούς. Ο Κέλσος αναφέρει ότι η ιατρική της Αλεξανδρινής εποχής διαμορφώθηκε κατά τρόπον ώστε τελικά να διαχωριστεί η φαρμακολογία από τη γνώση και την παρασκευή των φαρμάκων, διότι οι απράγμονες λόγιοι ήταν τόσο υπερόπτες ή αμελείς, που με τη στάση τους συνέτειναν στο να αφυπνισθεί και πάλι η παλαιά τέχνη των ριζοτόμων, η οποία συνδεόταν με την φαρμακοπωλία.

Οι Αλεξανδρινοί επιστήμονες αναθεώρησαν και ξανάγραψαν όλα τα πεδία των επιστημών που τους ενδιέφεραν: φυσική, και ιδιαίτερα οπτική, εμπειρική χημεία (ή σωστότερα *χυμεία* κατά την τότε γραφή δεδομένου ότι αναφερόταν σε χυμούς), ανατομία, φυσιολογία, παθολογία, θεραπεία, χειρουργική.

Όταν η Αλεξάνδρεια πέρασε στη δικαιοδοσία των Ρωμαίων (80 π.Χ.), το κέντρο πολιτισμού μεταφέρθηκε στη Ρώμη, όπου συνέρρεαν οι κυριότεροι επιστήμονες, ιατροί και φιλόσοφοι και η περίοδος αυτή ονομάζεται ελληνο-ρωμαϊκή διότι οι περισσότεροι λόγιοι ήταν Έλληνες, αλλά και οι Λατίνοι επιστήμονες μιμήθηκαν τους Έλληνες.

Ιατροί της αλεξανδρινής περιόδου, αξιομνημόνευτοι για τη Φαρμακευτική

Ηρόφιλος (335-280 π.Χ.)

Καταγόταν από την Χαλκηδόνα της Βιθυνίας και ήταν από τους πρώτους Έλληνες, που εγκαταστάθηκαν στην Αλεξάνδρεια. Μαθητής του Πραξαγόρα και του Χρύσιππου, συγκαταλέγεται στους σπουδαιότερους ιατρούς της αρχαιότητας. Θεωρείται ιδρυτής της Ανατομίας. Εργάστηκε όχι μόνο σε πτώματα ανθρώπων και ζώων,

αλλά ανέταμε και ζώντας ανθρώπους (εγκληματίες, που τους παρέδιδαν σ' αυτόν οι βασιλείς). Ο εκκλησιαστικός συγγραφέας Τερτυλλιανός (3ος αιώνας μ.Χ.) τον κατηγορεί γι' αυτή την πράξη. Προτιμούσε την πολυφαρμακία και αναφέρεται ως αντιδισειδητικός. Χρησιμοποίησε είδος θερμομέτρου, που ήταν κλεψύδρα και από την ταχύτητα της ροής των κόκκων έβρισκε την θερμοκρασία των ασθενών. Οι μαθητές του, οι *Ηροφιλικοί* ή *Ηροφίλειοι*, ίδρυσαν την Εμπερική Σχολή. Αποσπάσματα των έργων ανευρίσκονται στα έργα του Κέλσου και του Γαληνού.

Ερασίστρατος (304-257 π.Χ.)

Σύμφωνα με τον Πλίνιο ήταν εγγονός του Αριστοτέλη. Καταγόταν πιθανόν από την Ιουλίδα της Κέας από οικογένεια ιατρών, καθώς ο πατέρας του, Κλεόμβροτος, και ο αδελφός του, Κλεόφαντος, ήταν επίσης ιατροί. Μαθητής του Χρύσιππου, που ήταν ένας από τους σημαντικότερους στωϊκούς φιλόσοφους από την Κνίδα της Μικράς Ασίας, του Μητρόδωρου και ίσως του Θεόφραστου. Αρχικά έζησε στην αυλή του Σελεύκου Ι του Νικάτορος, βασιλιά της Συρίας και μετά ήρθε στην Αλεξάνδρεια. Ήταν σύγχρονος του Ηρόφιλου. Ασχολήθηκε με την ανατομία, την οποία άσκησε σε πτώματα ανθρώπων και ζώων και ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την Φυσιολογία, της οποίας και θεωρείται ο σπουδαιότερος μελετητής αυτής της περιόδου. Ασχολήθηκε με τη λειτουργία της καρδιάς και το κυκλοφορικό σύστημα, επίσης περιέγραψε το νευρικό σύστημα, το οποίο, όπως και ο Πραξαγόρας, το διέκρινε σε αισθητήριο και κινητικό νευρικό σύστημα και κατέγραψε τις διαφορές του εγκεφάλου μεταξύ ανθρώπου και ζώων. Μελέτησε το πεπτικό σύστημα και τα αποτελέσματα της διατροφής και διατύπωσε τη θεωρία ότι η διατροφή, τα νεύρα και ο εγκέφαλος επιδρούν στις νοητικές ασθένειες. Συνιστούσε τη φυσική αγωγή, τη διαιτητική, τη γυμναστική και τη λουτροθεραπεία. Απέκρουσε την πολυφαρμακία, καθότι ήταν υπέρ των απλών φαρμάκων και απέρριπτε την ανάμιξη ορυκτών, φυτικών και ζωικών προϊόντων, θαλασσιών και χερσαίων ειδών. Ήταν πολέμιος των καθαρσίων φαρμάκων και της χρήσης οπίου. Ειδικώς για τα καθάρσια ήταν αντίθετος με τον Ιπποκράτη, συμφωνούσε όμως μαζί του στη διαιτητική και τη φυσική αγωγή. Από τα εννέα έργα του μόνο οι τίτλοι και κάποια αποσπάσματα διασώθηκαν. Μεταξύ αυτών ενδιαφέρον για τη φαρμακευτική ήταν το *Οψαρτικόν*, συνταγολόγιο και βοτανολόγιο, που έχει χαθεί. Διασώθηκαν δύο συνταγές, από τις οποίες η μία ήταν διάσημο οφθαλμικό φάρμακο, αναφερόμενο από μεταγενέστερους ιατρούς μέχρι και τον μεσαίωνα (σχόλιο 8). Οι μαθητές του, που ονομάστηκαν *Ερασιστρατικοί* ή *Ερασιστράτειοι*, ίδρυσαν ιατρική σχολή στη Σύμνη της Ιωνίας, που ονομάστηκε από αυτόν και συνέχισε να λειτουργεί μέχρι την εποχή του Στράβωνα. Μεταξύ των επιφανών μαθητών συγκαταλέγονται οι ιατροί: ο Απολλώνιος ο Μεμφίτης (βλ. κατωτέρω), ο Απολλοφάνης (βλ. κατωτέρω), ο Ικέσιος (1ος αιώνας π.Χ.) κ.ά.

Οπαδοί των Ηροφιλικών απαντώνται μέχρι και τον 1ο αιώνα μ.Χ., ενώ Ερασιστρατικοί απαντώνται σποραδικά και σε πολύ μεταγενέστερες εποχές (Castiglioni, 1961).

Απολλόδωρος ο ιολόγος (3ος αιώνας π.Χ.)

Ιατρός στην Αλεξάνδρεια. Έγραψε τα έργα: *περί θανασίμων ή δηλητηρίων φαρμάκων*, *περί ιοβόλων ζώων*. Ο Γαληνός αναφέρει αντίδοτο του Απολλόδωρου για δήγμα από έχιδνα, παυσίπνους τροχίσκους, που περιείχαν όπιο, κώνειο και υοσκύαμο. Κατά τον Πλίνιο θεωρείται διάδοχος του Δημόκριτου στη μαγεία.

Απολλώνιος ο Μεμφίτης (3ος αιώνας π.Χ.)

Μαθητής του Ερασίστρατου. Έγραψεν *περί των ονομάτων των μερών του ανθρώπινου σώματος* και άλλα ιατρικά έργα και βοτανική πραγματεία, που έχουν χαθεί. Ασχολήθηκε με τη φαρμακολογία και τα θηριακά.

Απολλώνιος ο Μυς (μάλλον δεύτερο ήμισυ 1ου αιώνα π.Χ.)

Καταγόταν από το Κίτιο της Κύπρου και μαθήτευσε στην Αλεξάνδρεια κοντά στον ιατρό Ζώπυρο. Χειρουργός, οπαδός της Εμπερικής σχολής. Έγραψε *περί εμπορίστων βοηθημάτων*, *περί Αντιδότων*, *περί άρθρων*, *περί μύρων*. Οι συνταγές του έχαιραν εκτίμησης από τον Γαληνό.

Απολλοφάνης (223-187 π.Χ.)

Μαθητής του Ερασίστρατου. Καταγόταν από την Σελεύκεια και ήταν ιατρός του βασιλιά της Συρίας Αντίοχου. Ίδρυσε ιατρική σχολή στη Σμύρνη. Ασχολήθηκε με τα θηριακά και παρασκεύαζε μαλάγματα κατά της πλευρίτιδας και για προβλήματα του ήπατος και τροχίσκους για τις ραγάδες και τα κονδυλώματα.

Ανδρέας ο Καρύστιος (217 π.Χ.)

Ιατρός του Πτολεμαίου Δ΄ του Φιλοπάτορος. Συνέθεσε οφθαλμικές αλοιφές και ασχολήθηκε με τις νοθείες του οπίου. Έγραψε φαρμακογνωστικό έργο με τον τίτλο *Νάρθηξ* και άλλα ιατρικά βιβλία, μεταξύ των οποίων υπήρχε έργο με τίτλο *Μαλάγματα*, όπου περιέγραφε παυσίπονα και μαλακτικά φάρμακα. Κατηγορήθηκε ότι τα έργα του ήταν αντιγραφές προγενεστέρων.

Βακχείος εκ Τανάγρας (3ος αιώνας π.Χ.)

Ήταν συντάκτης ιπποκρατικού λεξικού. Συνέγραψε και ιατρικά βιβλία.

Ζεύξις ο Ταραντίνος ή Ζεύξις ο Εμπειρικός (3ος αιώνας π.Χ.)

Έλληνας ιατρός από τον Τάραντα της Μεγάλης Ελλάδας, οπαδός της Εμπειρικής σχολής, της οποίας υπήρξε από τους πρώτους αντιπρόσωπους. Είναι γνωστός για τον ιατρικό σχολιασμό των έργων του Ιπποκράτη. Ανέλυσε το σύνολο των έργων του Ιπποκράτη, αλλά ο σχολιασμός του δεν φαίνεται να έχαιρε εκτίμησης κατά τη ρωμαϊκή περίοδο και ήδη είχε περιπέσει σε αφάνεια. Έγραψε οφθαλμιατρική πραγματεία.

Ζήνων ο Λαοδικεύς (2ος αιώνας π.Χ.)

Ασχολήθηκε με την ανατομία και τη φαρμακολογία. Εφευρέτης πολλών φαρμακοτεχνικών μορφών και αντιδότην. Παρουσίασε πολλά σύνθετα φάρμακα.

Κλεόφαντος (3ος αιώνας π.Χ.)

Ιατρός από την Κέα, αδελφός του Ερασίστρατου. Μαθήτευσε στη σχολή του Χρύσιππου. Αργότερα ίδρυσε δική του σχολή. Έγραψε πολλά επιστημονικά βιβλία, κυρίως για γυναικολογικά θέματα.

Με το όνομα Κλεόφαντος αναφέρεται και ιατρός, που μάλλον έζησε το τελευταίο ήμισυ του 2ου αιώνα π.Χ., δάσκαλος του Ασκληπιάδη του Βιθυνού (βλ. κεφ. 3), γνωστός για το φυτολογικό έργο του (Εμμανουήλ, 1948).

Μαντίας ο Αλεξανδρεύς (3ος αιώνας π.Χ.)

Μαθητής και οπαδός του Ηρόφιλου. Χειρουργός και γυναικολόγος. Έγραψε το έργο *Νάρθηξ*, που θεωρείται η πρώτη Φαρμακοποιία, όπου αναφέρεται η σύσταση των φαρμάκων. Το έργο αυτό έχαιρε εκτίμησης μέχρι και την εποχή του Γαληνού, ο οποίος έλεγε ότι ο Μαντίας *πρώτος έγραψε συνθέσεις φαρμάκων αξίων επαίνου*. Άλλα έργα του ήταν: *περί Καθαρτικής ή προποτισμών ή κλυσμών, Δυνάμεις, Φαρμακοπόλης ο κατ' ιητρείον, Τα κατά τόπους, Κατ' ιατρείον*.

Φιλόξενος Κλαύδιος ο Αλεξανδρεύς (τέλος 1ου αιώνα π.Χ.)

Χειρουργός, γυναικολόγος, εφευρέτης σπουδαίου οφθαλμικού φαρμάκου. Συνέλεξε προγενέστερες ιατρικές συνταγές. Συγγραφέας χειρουργικών έργων.

ΡΙΖΟΤΟΜΟΙ

Ο ακριβής χαρακτηρισμός των ριζοτόμων είναι δυσχερής, Ασχολούνταν με την εξόρυξη των ριζών, τη συλλογή βοτάνων και την καλλιέργεια φαρμακευτικών φυτών. Πολλοί ήταν συγχρόνως ιατροί και συγγραφείς βοτανολογίων, τα οποία ονομάζονταν *Ριζοτομικά* ή *Ριζοτομούμενα*. Κυρίως χρησιμοποιούσαν θεραπευτικά τις ρίζες. Ορισμένοι ριζοτόμοι κατά την συλλογή των φυτών επιδίδονταν και σε δεισιδαιμονίες για να προσδώσουν στο έργο τους μεγαλύτερη σημασία. Σχετικά με τη συμβολή τους στην επιστήμη διχογνώμησαν τόσο οι σύγχρονοί τους ιατροί (Ιπποκράτης, Γαληνός κ.ά.), όσο και μεταγενέστεροι συγγραφείς, από τους οποίους, άλλοι τους θεώρησαν πρόδρομους των φαρμακοποιών και άλλοι διαφώνησαν.

Η πρώτη αναφορά στους ριζοτόμους υπάρχει σε επιστολή (ψευδοϊπποκρατική), που συμπεριλαμβάνεται στην *Ιπποκρατική Συλλογή*, όπου ο συγγραφέας αναφέρει σύγχρονο του Ιπποκράτη ριζοτόμο με το όνομα Κρατεύα με τα ακόλουθα: *Επίσταμαί σε ριζοτόμον άριστον, ω εταιρε και δια τεήν άσκησιν και δια προγόνων κλέος ... και τον παροτρύνει να φροντίσει για τη συλλογή φυτικής ύλης: Βοτανολόγησον οκόσα τε και όποια δύνασαι, αναγκαίή γάρ επείγει και διαπέμψαι μοι ταύτα....* Στην επιστολή αυτή, οι ριζοτόμοι παρουσιάζονται ως προμηθευτές δρογών στους ιατρούς και εναπόκειται σε αυτούς η επιλογή και η επεξεργασία των δρογών. Επίσης φαίνεται ότι το έργο των ριζοτόμων ήταν μάλλον κληρονομικό.

Ο Θεόφραστος παρέχει στους ριζοτόμους κανόνες και οδηγίες εκρίζωσης φυτών και συλλογής ποών, φύλλων, ανθέων και καρπών και εγκωμιάζει αυτούς, που ασκούν το έργο με ευσυνειδησία και έχοντας ικανή εμπειρία. Κατονομάζει έμπειρους και ικανούς ριζοτόμους, όπως τον Θρασύα από την Μαντινεία ως πολύπειρο, γνώστη θανατηφόρου δηλητηρίου από χυμούς μήκωνος, κώνειου και παρομοίων φυτών, δυνάμενο να θανατώνει ευχερώς και χωρίς πόνο, τον Αλεξία μαθητή του Θρασύα, ως τέλειο κάτοχο κάθε λεπτομερείας της φαρμακευτικής τέχνης, τον Εύδημο από τη Χίο, τον Αριστόφιλο από τις Πλαταιές. Παράλληλα αναφέρεται σκωπτικά σε εκείνους, που επιδίδονται σε δεισιδαιμονίες κατά την εξόρυξη των ριζών και τη συλλογή των ποών, οι οποίες συνήθως είχαν ως σκοπό να προσλάβει το έργο του ριζοτόμου μεγαλύτερη σημασία από τον λαό. Ο Θεόφραστος συγγέει τους ριζοτόμους με τους φαρμακοπώλες, οι οποίοι ήταν αγύρτες και εμπορεύονταν στους δρόμους και στις δημοσίες πλατείες πάσης φύσεως αντικείμενα και φάρμακα, τα οποία συχνά διαφήμιζαν με κραυγές.

Ο Γαληνός αναφέρει για αυτούς: *ανάλογον γάρ έστιν ώς άρχιτέκτων προς οίκοδόμους και τέκτονας και τούς άλλους τεχνίτας, ών έστιν άρχικός ό ιατρός προς ύπηρέτας, είσί δ' ούτοι ριζοτόμοι, μυρεψοί, μάγειροι καταπλάττοντες, έπιβρέχοντες, κλύζοντες, άποσχάζοντες, φλεβοτομοϋντες, σικυάζοντες.* Επομένως τους εμφανίζει χειρώνακτες, διότι ο ίδιος ως πολυμαθέστατος εκτιμούσε ιδιαίτερα την πνευματική εργασία και θεωρούσε κατώτερη κάθε χειρώνακτική εργασία. Γενικώς σύμφωνα με τον Γαληνό τα φάρμακα πρέπει να παρασκευάζονται από τους ιατρούς ή από τους *μανθάνοντες* δηλαδή από τους προχωρημένους βοηθούς πάντα με την επίβλεψη του ιατρού. Η παρασκευή απαιτούσε ιδιαίτερη προσοχή, ώστε να είναι αποτελεσματικό το φάρμακο. Φάρμακα που απαιτούσαν ιδιαίτερο κόπο για να παρασκευαστούν ή έπρεπε ανά πάσα στιγμή να είναι πρόχειρα φυλάσσοντο στο ιατρείο σε καλώς αεριζόμενο και φωτιζόμενο χώρο.

Ο Διοσκουρίδης και ο Πλίνιος δεν παρέχουν καμμία σαφή διευκρίνιση για τους ριζοτόμους. Ο Πλίνιος, όπως και ο Γαληνός ομοίως θεωρεί ότι είναι χρέος του ιατρού η παρασκευή των φαρμάκων και διαχωρίζει το έργο των ριζοτόμων σε τρεις κατηγορίες: σε αυτούς που απλώς αναφέρουν τα φυτά, σε αυτούς που τα περιγράφουν βοτανικά και σε αυτούς που τα απεικονίζουν και αναφέρουν και τις θεραπευτικές τους ιδιότητες. Ο Διοσκουρίδης στον πρόλογο του έργου του *Περί Ιατρικής ύλης* τοποθετεί τον Κρατεύα μαζί με τον ιατρό Ανδρέα. Γενικά η άποψη ότι ορισμένοι ριζοτόμοι ήταν ιατροί ήταν αποδεκτή από την αρχαιότητα. Επίσης ιατροί της αρχαιότητας, όπως ο Διοσκουρίδης, ο Νίκανδρος, ο Σέξτος Νίγηρ (κύρια πηγή του Πλίνιου, βλ. κεφ. 3) χρησιμοποίησαν αποσπάσματα από προγενέστερα *Ριζοτομικά* ή και στηρίχθηκαν σε αυτά ως κύρια πηγή του έργου τους.

Μεταγενέστεροι μελετητές, όπως ο Sprengel και ο Puschmann αποδέχονται ότι είναι πρόδρομοι των φαρμακοποιών, ενώ ο Wellmann μάλλον διαφωνεί.

Διοκλής ο Καρύστιος (4ος αιώνας π.Χ.)

Υιός του ιατρού Αρχίδαμου. Γεννήθηκε μετά τον Ιπποκράτη και έζησε περί το 330 π.Χ. πιθανώς στην Αθήνα. Ήταν οπαδός της Δογματικής σχολής. Επονομάσθηκε *νεότερος Ιπποκράτης* (*Diocles sectator Hippocratis, quem juniorem Hippocratem vocarunt*). Αναφέρεται συχνά από μεταγενέστερους συγγραφείς, όπως ο Νικάνδρος, ο Γαληνός, ο Πλίνιος, καθώς και από τους σχολιαστές τους. Ο Θεόφραστος στο βιβλίο του *περί λίθων* αναφέρεται στο λυγκούριο (ίσως είναι το ήλεκτρον) και λέγει ότι ο Διοκλής γνώριζε τις μαγνητικές ιδιότητές του. Είναι ο πρώτος ιατρός, που έγραψε στην αττική διάλεκτο πολλά έργα του, ενώ οι προγενέστεροι ιατροί έγραφαν στην ιωνική διάλεκτο. Θεωρούσε ότι η ιατρική σκέψη δεν προέρχεται από την άμεση παρατήρηση του πάσχοντος, αλλά παράγεται από την εφαρμογή των ιπποκρατικών θεωριών. Διασώθηκαν μόνο αποσπάσματα από τα έργα του και οι τίτλοι τους: *Περί ανατομής, περί πάθους αιτίας και θεραπειάς, θεραπευτική εις 4 βιβλία, προγνωστικόν, διαιτητική, περί πυρετών, περί γυμναστικής, περί πέψεως, κατ' ιατρείον, περί επιδέσμων, Αρχίδαμος* (προς τιμή του πατέρα του), *περί πυρός και αέρος, περί γυναικείων, φυσιογνωμική, περί λαχανικών, περί θανασίμων φαρμάκων, ριζοτομικόν* κ.ά. Ο Γαληνός τον θεωρούσε ως τον πρώτο συγγραφέα ανατομικής. Τα τρία τελευταία βιβλία είναι φαρμακολογικά, το σημαντικότερο όμως για την φαρμακευτική είναι το *Ριζοτομικόν*. Στο έργο αυτό περιγράφει τα φυτά, την ιατρική τους χρήση, τα συνώνυμα και δίνει οδηγίες για την εκρίζωσή τους. Παρά την γενική άποψη ότι το έννατο βιβλίο της *Ιστορίας των φυτών* του Θεόφραστου (σ' αυτό αναφέρει τις ιαματικές ιδιότητες των φυτών, τους φυτικούς σπούς, την παρασκευή φαρμάκων και τα δηλητήρια) είναι η πρώτη φαρμακολογική πραγματεία, ο Berendes και ο Wellmann θεωρούσαν το *Ριζοτομικόν* του Διοκλή ως το αρχαιότερο ελληνικό έργο περί φαρμάκων (φυτικά φάρμακα). Οι μεταγενέστεροι από αυτόν, ο Θεόφραστος, ο Κρατεύας II, ο Νικάνδρος και συνεπώς και ο Διοσκουρίδης, καθώς και ο Πλίνιος χρησιμοποίησαν ως πρότυπον το έργο του Διοκλή.

Προς τιμή του, εργαλείο για εξαγωγή βελών έφερε το όνομά του (*Διόκλειος καθαθίσκος*), καθώς και επίδεσμοι.

Κρατεύας II (1ος αιώνας π.Χ.)

Ιατρός του Μιθριδάτη VI του Ευπάτορος, προς τιμήν του οποίου ονόμασε δύο φυτά, το Ευπατόριο (*Eupatorium* L.- Asteraceae) και το Μιθριδάτιο (*Mithridatium* Adans.= *Erythronium* L.- Liliaceae). Επί μακρόν θεωρείτο το ίδιο πρόσωπο με αυτό, που αναφέρεται στην ψευδοϊπποκρατική επιστολή, όμως ο Πλίνιος αναφέρει ότι εφόσον ο συγκεκριμένος Κρατεύας ονόμασε μιθριδάτιο κάποιο φυτό προς τιμή του Μιθριδάτη πρέπει να ήταν σύγχρονός του και επομένως πρόκειται για διαφορετικό πρόσωπο. Υπήρξε άριστος ριζοτόμος της αρχαιότητας. Έγραψε το πρώτο με έγχρωμες εικόνες βοτανολόγιο για ευρύτερη χρήση και από τον λαό με τίτλο *Ριζοτομικόν*, όπου περιγράφοντο αλφαβητικώς τα φαρμακευτικά φυτά, παρατίθεντο οι έγχρωμες εικόνες και ακολουθούσαν οι θεραπευτικές τους ιδιότητες. Σύμφωνα με τον Wellmann είναι το αρχαιότερο ελληνικό φαρμακογνωστικό έργο με εικόνες. Είναι ο πρώτος που συνένωσε εικόνες με κείμενο. Μάλλον μιμήθηκε τον Διονύσιο ή τον Μητρόδωρο. Το έργο έχει χαθεί, όμως μέχρι τον 16ο αιώνα υπήρχε στην περιοχή της Κωνσταντινούπολης. Επίσης, θεωρείται ότι έγραψε διεξοδικό φαρμακολογικό έργο με τον τίτλο *Περί ύλης ιατρικής*, αφιερωμένο στον Μιθριδάτη, που περιλάμβανε και κεφάλαια περί μεταλλικών φαρμάκων και αρωμάτων. Τα έργα του έχουν χαθεί, αλλά τουλάχιστον δέκα γνήσια αποσπάσματα υπάρχουν στον Κωνσταντινοπολιτικό κώδικα του Διοσκουρίδη (6ος αιώνας μ.Χ., βλ. κατωτέρω). Ο ίδιος ο Διοσκουρίδης τον αναφέρει ως ριζοτόμο, ο δε Γαληνός αναφέρεται στις γνώσεις του περί της ιαματικής δράσης των μετάλλων. Ο Λινναίος ονόμασε προς τιμή του Κρατεύα το γένος *Crataeva* της οικογένειας Carparidaceae.

Κάσσιος Διονύσιος ο Ιτυκαίος (αρχές 1ου αιώνα π.Χ.)

Η Ιτύκη ήταν αρχαία πόλη βορειοδυτικά της Καρχηδόνας (στη σύγχρονη Τυνησία), η πρώτη αποικία που ίδρυσαν οι Φοίνικες στη Βόρεια Αφρική. Έγραψε έργο με τίτλο *Ριζοτομικόν*, που περιείχε έγχρωμες εικόνες. Επίσης μετέφρασε στην ελληνική από την φοινικική γλώσσα το γεωπονικό έργο του καρχηδονίου Mago.

Μητρόδωρος (1ος αιώνας π.Χ)

Έγραψε έγχρωμο φαρμακογνωστικό έργο *Ριζοτομούμενα* στο οποίο αναφέρεται με θετικά σχόλια ο Πλίνιος.

Μικίων (1ος αιώνας π.Χ)

Ομοίως έγραψε έργο με τίτλο *Ριζοτομούμενα* στο οποίο αναφέρεται ο Πλίνιος.

Δακίων

Ιατρός των προχριστιανικών χρόνων, που έφερε τον τίτλο herbarius (βοτανολόγος). Έγραψε φαρμακολογικό έργο στο οποίο αναφέρεται με επαινετικά σχόλια ο Πλίνιος.

Εμπειρική ή τηρητική ή μνημονευτική Σχολή

Η Εμπειρική Σχολή ιδρύθηκε τον 3ο αιώνα π.Χ. και διατηρήθηκε έως τον 3ο αιώνα μ.Χ. Ιδρυτές θεωρούνται ο Φιλίνος ο Κώος και ο διάδοχός του, ο Σεραπίων ο Αλεξανδρεύς, το δε πλέον επιφανές μέλος της ήταν ο Ηρακλείδης ο Ταραντίνος. Λόγω του εμπορίου, έφθναν στη Μεσόγειο φάρμακα και αρτύματα από άλλες χώρες κυρίως από την Ινδία και την Περσία. Η αφθονία των προϊόντων προκάλεσε ένα είδος σύγχυσης στους ιατρούς και γενικά στους ασχολούμενους με τα φάρμακα, οι οποίοι αντί να μελετούν την δράση της κάθε δρόγης προτιμούσαν να τις αναμιγνύουν ελπίζοντας ότι τα μίγματα θα έχουν καλλίτερα αποτελέσματα. Παρά την πρόοδο της ανατομίας χάρη στον Ηρόφιλο και τον Ερασίστρατο, υπήρχε πολυφαρμακία και σύγχυση στον ιατρικό κόσμο. Η εμπειρική σχολή υπήρξε απότοκος των δοξασιών, που δέσποζαν την εποχή εκείνη.

Οι οπαδοί της σχολής ακολουθούσαν την σκεπτική φιλοσοφία του Πύρρωνος (360-270 π.Χ.), σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος αδυνατεί να αποκτήσει πλήρως έγκυρη και σωστή γνώση των γεγονότων, διότι υπόκειται ασυνείδητα στις αισθήσεις του. Έτσι βασιζόμενοι στην εμπειρία απέκρουαν το δογματισμό στη θεραπεία των νόσων. Οι εμπειρικοί δεν ερευνούσαν το αίτιο της νόσου. Ο Σεραπίων έθεσε ως βάση της σχολής την εμπειρία, ο Γλαύκιος καθόρισε τις τρεις αρχές (τον τρίποδα) και ο Φιλίνος θέσπισε την ασχολία μόνον με τα συμπτώματα χωρίς αναζήτηση της φύσης και των αιτίων των νοσημάτων, διότι σύμφωνα με αυτόν οδηγούσε σε αβεβαιότητα.

Οι τρεις αρχές της Σχολής, που ονομάζονταν *τρίποδας των εμπειρικών*, ήταν οι ακόλουθες:

- α) **η τήρησις**, δηλαδή η ατομική παρατήρηση κάθε περιστατικού
- β) **η ιστορία**, σύμφωνα με την οποία ο ιατρός ανέτρεχε στις κλινικές παρατηρήσεις άλλων περιστατικών ή και σε ανάλογες κλινικές παρατηρήσεις από άλλους προγενέστερους ιατρούς, γιαυτό και ονομαζόταν και **μνημονευτική**
- γ) **η από του ομοίου μετάβασις ή εμπειρική**, ήτοι η αναλογία προσομοίων περιπτώσεων, που για πρώτη φορά παρουσιάζονται και δεν υπάρχει ατομική ή ιστορική παρατήρηση. Σ' αυτές τις καινοφανείς περιπτώσεις χρησιμοποιούνται τα φάρμακα, που χορηγούνται σε άλλες γνωστές παρεμφερείς περιπτώσεις.

Σε αντίθεση με τους Δογματικούς, οι οπαδοί αυτής της Εμπειρικής Σχολής γενικώς αρκούσαν στην εμπειρική παρακολούθηση της θεραπείας χωρίς να ενδιαφέρονται για το αίτιο της νόσου και θεωρούσαν ότι το φάρμακο έπρεπε να είναι ικανότερο του ιατρού.

Εμπειρικοί ιατροί, αξιομνημόνευτοι για τη Φαρμακευτική:

Φιλίνος ο Κώος (3ος αιώνας π.Χ.)

Μαθητής του Ηρόφιλου και ιδρυτής της Εμπειρικής Σχολής. Θέσπισε την αρχή της ατομικής παρατήρησης χωρίς τον συλλογισμό και χωρίς να μελετά τα αίτια της νόσου. Από τα έργα του διεσώθηκαν κάποιοι τίτλοι

και συνταγές στα έργα του Γαληνού.

Σεραπίων ο Αλεξανδρεύς (τέλος 3ου αιώνα π.Χ.)

Διάδοχος του Φιλίνου του Κώου. Έγραψε ιατρικά βιβλία, όπου συνιστούσε και τα ζωικά φάρμακα. Αναμίγνυε πολλές δρόγες πιστεύοντας ότι κάθε σύμπτωμα θα εύρισκε το κατάλληλο φάρμακο μέσα στο πλήθος των δρογών, που είχε το σκεύασμα. Αυτό συνέβαλλε στην πολυφαρμακία και στην παρασκευή πολυσυνθέτων φαρμάκων. Οι συνταγές του διασώθηκαν από τον Κέλσο κ.ά.

Γλαυκίας ο Ταραντίνος (2ος αιώνας π.Χ.)

Σχολιαστής των έργων του Ιπποκράτη και συγγραφέας έργου περί φαρμάκων. Συμμετείχε στον καθορισμό της τριπλής βάσης της Εμπειρικής σχολής (στον *τρίποδα των εμπειρικών*). Αναφέρθηκε συχνά από τον Πλίνιο και τον Γαληνό.

Απολλώνιος ο Βιβλάς (2ος αιώνας π.Χ.)

Συγγραφέας έργου περί φαρμάκων.

Ζώπυρος ο Αλεξανδρεύς (2ος αιώνας π.Χ.)

Έζησε στην αυλή των Πτολεμαίων. Εφευρέτης αντίδοτου με το όνομα *αμβροσία*, που ήταν δραστικό εμετικό. Κατέταξε τα φάρμακα ανάλογα με τις θεραπευτικές τους ιδιότητες.

Ηρακλείδης ο Ταραντίνος (2ος ή 1ος αιώνας π.Χ.;

Ακαθόριστη η εποχή του βίου του. Το πιο επιφανές μέλος της Εμπειρικής Σχολής. Θεωρείται μαθητής του Μαντία (βλ. ανωτέρω) ή του Γλαυκία (βλ. ανωτέρω). Άριστος ανατόμος, ικανότατος ιατρός. Παρασκεύασε πολλά σύνθετα φάρμακα. Απομάκρυνε από την φαρμακευτική ψευδείς παραδόσεις και ανέτρεχε στο έργο του Ιπποκράτη. Συνιστούσε τα ανατολικά αρτύματα και το όπιο και γενικώς δρόγες ινδικής προέλευσης. Αξιόλογα για την φαρμακευτική είναι τα έργα του: *περί συσκευασίας και δοκιμασίας των φαρμάκων*, όπου αναφέρει αντίδοτα των δηλητηρίων και καλλυντικά, *στρατιώτης*, όπου αναφέρει φάρμακα για πολεμικά νοσήματα, *περί θηρίων*, *περί φυτών και τροφών*.

Ήρας ο Καππαδόκης (1ος αιώνας π.Χ.)

Συγγραφέας φαρμακευτικών έργων με τίλους: *Νάρθηξ*, *Βίβλος φαρμάκων*. Αναφέρεται συχνά από τον Γαληνό και από τον Νικόλαο Μυρεψό (βλ. κεφ. 4) για τις συνταγές του : *Empl. cephalicum, ad fracturas, Hygieia, Diarrhodon ad capitis dolorem, Fomentum, Taphrum, Pastillus cephalicus* κλπ.

Απολλώνιος ο Κιτιεύς (1ος αιώνας π.Χ.)

Χειρουργός, πιθανόν δε να είναι ο συγγραφέας, που αναφέρεται από τον Πλίνιον του έργου *περί μύρων* (*Μύρωσις*).

Μηνόδοτος (1ος αιώνας μ.Χ.)

Ιατρός και φιλόσοφος από τη Νικομήδεια. Δίδασκε ότι δεν αρκεί η απλή παρατήρηση συμπτωμάτων και η αξιολόγηση μόνο από των ευνοϊκών περιπτώσεων. Τα έργα του έχουν χαθεί.

Σέξτος ο εμπειρικός (200-250 μ.Χ.),

Ιατρός και φιλόσοφος, έζησε στην Αλεξάνδρεια και στην Αθήνα. Έγραψεν τα έργα: *ιατρικά ή εμπειρικά υπομνήματα*, *Πυρρωνείοι υποτυπώσεις* και *προς μαθηματικούς*, στα οποία συμπεριλαμβάνονται εκτός από σκεπτικά δόγματα και σημαντικές ιστορικές παρατηρήσεις.

Νίκανδρος ο Κολοφώνιος (197-130 π.Χ.)

Ιατρός, ποιητής και ιερέυς του Απόλλωνα στην Κλάρο της Κολοφώνας (Μ. Ασία). Ιατρός του Αττάλου του Φιλομήτορος στην Πέργαμο (βλ. κατωτέρω). Έγραψε σε στίχους τα έργα *Θηριακά* και *Αλεξιφάρμακα*. Το πρώτο αποτελείται από 958 εξάμετρους στίχους και περιέχει ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για τα δηλητηριώδη ζώα και τα ερπετά και τρόπους αντιμετώπισής τους (Skaltsa & Philianos, 1994). Το δεύτερο αποτελείται από 631 εξάμετρους στίχους και αποτελεί συνέχεια των *Θηριακών*, περιλαμβάνει 8 ζωικά, 11 φυτικά και 2 ορυκτά δηλητήρια (Philianos & Skaltsa, 1991, Philianos et al., 1997). Πιθανόν αφορμή να αποτέλεσε ένα έργο για δηλητήρια του Απολλόδωρου του ιολόγου (300 π.Χ.) που χάθηκε. Τα έργα του Νίκανδρου έχουν μεταφραστεί και εκδοθεί πολλές φορές. Επιπλέον έγραψε και τα ακόλουθα έργα: *περί ίασεων συναγωγή*, *συλλογή θεραπευτικών οδηγιών*, *εξηγητικά εις Ιπποκράτη*, *Προγνωστικά*, *Γεωγραφικά*, *Βοιωτικά*, *Αιτωλικά*, *Γεωργικά*, *Μελισσουργικά*, *Οφιακά*.

Με τον Νίκανδρο σταματά η δράση της Εμπειρικής Σχολής στην Μ. Ασία, διότι μετά την κατάκτηση της Ανατολής από τους Ρωμαίους, οι ιατροί και γενικώς οι ρήτορες, οι καλλιτέχνες και οι φιλόσοφοι από την Ελλάδα, την Ιωνία και την Αλεξάνδρεια μετανάστευαν στη Ρώμη.

Κατά την αλεξανδρινή και ελληνο-ρωμαϊκή περίοδο υπήρξαν και **ηγεμόνες** που ενίσχυσαν τις επιστημονικές προσπάθειες των ιατρών, είτε λόγω ενδιαφέροντος προς την ιατρική επιστήμη, είτε συνήθως από φόβο μήπως πέσουν θύματα δηλητηριάσεων, γι' αυτό και επιδίδοντο σε φαρμακολογικές και τοξικολογικές έρευνες.

Λυσίμαχος (361-281 π.Χ.)

Από τους γενναιότερους στρατηγούς του Μεγ. Αλεξάνδρου και μετέπειτα βασιλιάς της Θράκης. Το φυτό λυσιμάχιο (σχόλιο 1) πήρε το όνομά του προς τιμή του, του οποίου γνώριζε τις θεραπευτικές ιδιότητες.

Αντίοχος Γ' ο μέγας (242-187 π.Χ.)

Βασιλιάς της Συρίας. Αναφέρεται ως ο εφευρέτης της θηριακής, η οποία περιγράφηκε σε 18 ελεγειακούς στίχους από τον Εύδημο (σπουδαίος ιατρός και ανατόμος που έζησε στην Αλεξάνδρεια).

Άτταλος Γ' ο Φιλομήτωρ (171-133 π.Χ.)

Βασιλιάς της Περγάμου. Καλλιεργούσε στον κήπο του δηλητηριώδη φυτά, όπως υοσκύαμο, κώνειο, ελλέβορο, ακόνιτο κλπ. δοκίμαζε δε τα σκευάσματά του σε κατάδικους. Είναι εφευρέτης εμπλάστρου πλιγών και φαρμάκου κατά του ίκτερου. Σκευάσματά του αναφέρουν ο Γαληνός, ο Πλίνιος και ο Κέλσος.

Νικομήδης ο επιφανής (176-91 π.Χ.).

Βασιλιάς της Βιθυνίας. Ασχολήθηκε με τα αντιδότα των δηλητηρίων.

Μιθριδάτης ΣΤ' ο Ευπάτωρ (1ος αιώνας π.Χ.)

Βασιλεύς του Πόντου, γνωστός για τις φαρμακευτικές του γνώσεις. Είχε επεκτείνει τη σατραπεία του σε όλη σχεδόν την δυτική Μικρά Ασία. Όταν κατέλαβε και την Ιωνία, οι Ρωμαίοι στράφηκαν εναντίον του.

Επειδή φοβόταν, μήπως τον δηλητηριάσουν, ασχολήθηκε με την έρευνα των δηλητηρίων και πειραματίστηκε σε καταδίκους. Συνεργάτης του ήταν ο ριζοτόμος Κρατεύας Π. Συνέταξαν συνταγολόγια με τις φαρμακευτικές τους έρευνες. Παρασκεύασαν αντιδότη δηλητηρίων, από 22-54 συστατικά, με έκδοχο το μέλι, που ονομάστηκε *Μιθριδάτειο έκλειγμα*. Δεν υπάρχει συγκεκριμένη συνταγή που να αντιστοιχεί στο Μιθριδάτειο έκλειγμα και μάλλον η αυθεντική συνταγή έχει χαθεί. Ο ίδιος ο Μιθριδάτης είχε αναπτύξει αρκετές παραλλαγές στη συνταγή. Τα αυθεντικά χειρόγραφα του Μιθριδάτη έχουν χαθεί και πληροφορίες έχουμε από μεταγενέστερους. Ο Μιθριδάτης εθίζετο εκουσίως στην λήψη δηλητηρίων σε αυξανόμενες δόσεις για να καταστεί ο οργανισμός του ανθεκτικός. Τελικά όταν προσπάθησε να αυτοκτονήσει παίρνοντας δηλητήριο δεν τα κατάφερε λόγω της αντοχής που είχε αναπτύξει. Το φαινόμενο αυτό ονομάστηκε *μιθριδατισμός*. Η αυθεντική συνταγή του Μιθριδάτειου εκλείγματος δεν διασώθηκε ή τουλάχιστον δεν διαδόθηκε ευρέως. Πιθανόν ο Γάιος Πομπήιος όταν νίκησε τον Μιθριδάτη και βρήκε τα συνταγολόγια του, τα έφερε ως τρόπαια στην Ρώμη, όμως μάλλον κράτησε την συνταγή κρυφή ή τουλάχιστον την γνωστοποίησε ελάχιστα. Εντούτοις, οι Ρωμαίοι έμαθαν γι' αυτό το σπουδαίο αντίδοτο με αποτέλεσμα οι ιατροί να αναπτύξουν τα δικά τους εκλείγματα υπό το όνομα Μιθριδάτειο έκλειγμα ανταγωνιζόμενοι μεταξύ τους προσθέτοντας και αφαιρώντας συστατικά. Έτσι δημιούργησαν διάφορες παραλλαγές ενός «ρωμαϊκού» φαρμάκου, ιδιαίτερα δημοφιλούς στην εποχή του και για πολλούς αιώνες. Ο Αυτοκράτορας Μάρκος Αυρήλιος και η ανώτερη τάξη της Ρώμης το χρησιμοποιούσαν ως πανάκεια. Για εντυπωσιασμό, οι Ρωμαίοι ιατροί πρόσθεταν ανατολικές δρόγες και χρησιμοποιούσαν για τον προσδιορισμό τους την προέλευσή τους, πχ. φου του Πόντου, αραβικό μύρρο κλπ.). Λόγω του υψηλού κόστους κάποιων συστατικών και του μεγάλου απαιτούμενου χρόνου για την παρασκευή του, υπήρχαν και παραλλαγές με φθηνότερα συστατικά για τους λιγότερο εύπορους (Totelin, 2004).

Διασημότερη παραλλαγή ήταν το *Μιθριδάτειο έκλειγμα του Δαμοκράτους*. Ο ελληνικής καταγωγής ιατρός Σερβίλιος Δαμοκράτης (βλ. κεφ. 3) τροποποίησε την αρχική συνταγή του Μιθριδάτειου εκλείγματος, την παρασκευή της οποίας περιέγραψε σε έμμετρο κείμενο 42 στίχων, μειώνοντας τα αρχικά 54 συστατικά σε 50. Το έκλειγμα του Δαμοκράτους ήταν ένα είδος πανάκειας, που όπως ακριβώς η *θηριακή* (βλ. κεφ. 3) και το *διασκόρδιον* (σχόλιο 1) εξακολουθούσε να χρησιμοποιείται μέχρι σχεδόν τα τέλη του 19ου αιώνα.

Κλεοπάτρα Ζ' η φιλοπάτωρ (96-30 π.Χ.).

Βασίλισσα της Αίγυπτου. Ασχολήθηκε με εξαιρετικό ζήλο με τις χημικές σπουδές και ιδιαίτερα με την παρασκευή καλλυντικών και τις ιδιότητες των δηλητηρίων. Υποτίθεται ότι είναι η συγγραφέας βιβλίου με τίτλο *Κοσμητικά* (ο Γαληνός την αναφέρει ως την συγγραφέα του βιβλίου, αλλά συχνά την περίοδο αυτή αποδίδονταν έργα σε περίοπτα πρόσωπα για να τους προσδώσουν αξία), όπου υπήρχε και πίνακας σταθμών. Ορισμένες συνταγές διασώθηκαν στα έργα του Γαληνού, του Αέτιου του Αμιδιηνού και του Παύλου του Αιγινήτη. Επίσης φέρεται ως συγγραφέας γυναικολογικής συγγραφής με τίτλο *Γενέσια*, που έχει χαθεί. Συνταγή της ανευρίσκεται στο βιβλίο περί δηλητηρίων του άραβα ιατρού Ibn Wahs Chiijah με τίτλο *Antidotum Cleopatrae reginae ad Theodotem*. Η Κλεοπάτρα διαφημίστηκε ως εκπρόσωπος των γυναικών και των αλχημιστών. Διδάχθηκε δε την αλχημεία από έναν ιερωμένο αλχημιστή με το όνομα Κομέριο ή Κομάριο και θεωρείται και συγγραφέας αλχημιστικής πραγματείας. Ο Πλίνιος και ο Πλούταρχος αναφέρουν ότι πειραματίστηκε και με τα δηλητήρια, ο δε Σουΐδας ότι έγραψε 24 βιβλία ιατρικού περιεχομένου.

Ιατροί της ύστερης αλεξανδρινής περιόδου

Αΐλιος Προμώτος (1ος αιώνας π.Χ.;

Ιατρός στην Αλεξάνδρεια. Συνέγραψε φαρμακολογικό έργο με τον τίτλο *Δυναμερόν*, δηλαδή περί της δυνάμεως των φαρμάκων, το οποίο σώζεται στη Βενετία στη βιβλιοθήκη του Αγίου Μάρκου. Άλλα έργα του ήταν: *περί ιοβόλων θηρίων και δηλητηρίων φαρμάκων, φυσικά και αντιπαθητικά*.

Ερρένιος Φίλων (1ος αιώνας π. Χ.)

ΙΑΤΡΟΣ από την Τρίκκη της Θεσσαλίας. Έζησε στην Ταρσό της Κιλικίας. Έγραψεν σε 26 ελεγειακούς στίχους το *έκλειγμα το Φιλόνειον ή αντίδοτον του Φίλωνος*, το οποίο ήταν παυσίπονο φάρμακο. Περιείχε κρόκο, ρίζα πύρεθρου, ευφόρβιο, ινδική νάρδο, λευκό πιπέρι, σπέρματα υοσκυάμου, όπιο και ως έκδοχο μέλι αττικό. Το έκλειγμα αυτό ο Φίλων το ονόμαζε *αντίπαλον θανάτου* και το χορηγούσε σε κωλικούς, σε νοσήματα του ήπατος και του σπλήνα, σε δυσουρία, σε ορθόπνοια και σε φθίση. Ο Κέλσος αναφέρει και οφθαλμικό έκλειγμα του Φίλωνος.

Πεδάνιος Διοσκουρίδης (1ος αιώνας μ.Χ.)

Ο Διοσκουρίδης υπήρξε ο διασημότερος φαρμακογνώστης-φαρμακολόγος της αρχαιότητας. Γεννήθηκε στα Ανάζαρβα της Κιλικίας, γι' αυτό και ονομάζεται και Αναζαρβεύς. Επίσης ονομάζεται και Ταρσεύς από την πολη Ταρσό, που ήταν η πρωτεύουσα της επαρχίας κοντά στα Ανάζαρβα. Σπούδασε στην Ταρσό και στην Αλεξάνδρεια φιλοσοφία και τις επιστήμες. Για τη ζωή του λίγα είναι γνωστά. Υποστηρίζεται ότι δεν ακολούθησε κάποια συγκεκριμένη Σχολή και ότι ήταν στρατιωτικός ιατρός, γι' αυτό και έκανε πολλές περιηγήσεις ακολουθώντας τον ρωμαϊκό στρατό. Ταξίδευσε στην Βόρειο Αφρική, στην Ισπανία, Ιταλία, Γαλλία και στη Συρία, όπου μελέτησε αυτοπροσώπως τις δρόγες, την μορφολογία των φυτών, τις δράσεις τους και τα σκευάσματά τους. Δεν είναι δυνατόν να καθοριστούν χρονολογικά τα ταξίδιά του. Περιέγραψε με σαφήνεια και ακρίβεια τις δρόγες. Το έργο του **Περί ιατρικής ύλης** ήταν *απαλλαγμένο από προλήψεις και δεισιδαιμονίες*, προϊόν προσωπικών του παρατηρήσεων. Το έγραψε περίπου το 77 ή 78 μ.Χ. Μάλλον ήταν σύγχρονος του Πλίνιου και πιστεύεται ότι το έργο του ολοκληρώθηκε λίγο πριν από την συγγραφή των τελευταίων κεφαλαίων της *Φυσικής Ιστορίας* του Πλίνιου.

Ο Διοσκουρίδης, απευθυνόμενος στον πρόλογο στον φίλο του Άρειο Ασκληπιάδη, επικρίνει τους προγενέστερους ιατρούς για την οργάνωσή τους στα βότανα, για ανακριβείς διαδικασίες και εσφαλμένες πληροφορίες (Scarborough, 1982). Πρόσθεσε λεπτομέρειες από την προσωπική του εμπειρία, που βασιζόταν στις πολλές μετακινήσεις του στην ευρύτερη λεκάνη της Μεσογείου, ακολουθώντας ως στρατιωτικός ιατρός τις ρωμαϊκές λεγεώνες. Συμπεριέλαβε επίσης πληροφορίες από την προφορική παράδοση και από προηγούμενα κείμενα, καθώς και μια μελέτη για 130 φυτά από την *Ιπποκρατική Συλλογή* και περισσότερα από 11 φυτά από το έργο του Κρατεύα ΙΙ (Scarborough & Nutton, 1982).

Κατέταξε τα φυτά σε ομάδες ανάλογα με την μορφολογία τους. Επίσης έγραψε τα συνώνυμα των φαρμάκων αλφαβητικά κατά λαούς (π.χ. Αθηναίοι, Αιγύπτιοι, Βάρβαροι, Βοιωτοί, Δακοί, Ρωμαίοι κ.λπ.) και κατά πρόσωπα (Ανδρέας, Κρατεύας, Οσθάνης, Πυθαγόρας κ.λπ.). Το περιεχόμενο του έργου του ομαδοποιείται σε 5 ενότητες:

1η ενότητα: αλοιφές, αρώματα, μύρα, έλαια, δένδρα και τα εκκρίματά τους: βάλσαμα και ρητίνες, καρποί.

2η ενότητα: ζώα και ζωικής προέλευσης δρόγες, σιτηρά, λαχανικά, δραστικά φυτά.

3η ενότητα: φυτικής προέλευσης δρόγες: ρίζες, πόες, σπέρματα & φυτικά εκχυλίσματα.

4η ενότητα: συνέχεια του 3ου.

5η ενότητα: άμπελος, οίνοι (Πίν. 1), ύδωρ, ορυκτά και ανόργανα φάρμακα (Πίν. 2).

Συνολικά περιγράφει περίπου 600 φυτικά φάρμακα (ο αριθμός ποικίλλει ανάλογα με τον κώδικα). Η συνεκτικότητα του έργου συνέβαλε στον περιορισμό του χάους της πολυφαρμακίας, που επικρατούσε. Βασικό στοιχείο στην περιγραφή των ιδιοτήτων των φαρμάκων από τον Διοσκουρίδη είναι η έννοια *δύναμις*. Ο Διοσκουρίδης αποδίδει σε κάθε φάρμακο κάποιες *δυνάμεις*, π.χ. δύναμις οίνου: *κοινώς δε πας αμιγής οίνος και ακέραιος, αυστηρός δε την φύσιν, θερμαντικός, υπνοποιός, ευστόμαχος, ορεκτικός, θρεπτικός, ρωστικός, ευχροίας παρασκευαστικός, ικανός δε ποθείς βοηθεί τοις κώνειον ή κόριον ή φαρικόν ή μηκόνιον ή λιθάργυρον ή σμίλακα ή ακόνιτον ή μύκητας ειληφόσι, προς τε ερπετών δηγμούς και πληγάς πάντων, όσα πλήξαντα ή δακόντα κατά ψύξιν αναιρεί ή ανατρέπει τον στόμαχον, ποιεί και προς εμπνεύματων χρόνιον και εντέρων και κοιλίας ρευματισμόν και αφιδρούσι και διαφορομένους αρμόζουσι...* Περιγράφει τις ιαματικές ιδιότητες πληθώρας οίνων, που παρασκεύαζε χρησιμοποιώντας διάφορα φαρμακευτικά φυτά (Πίν. 1).

Θεωρούσε με βάση την θεωρία του Ιπποκράτη ότι η ιαματική δύναμη των φαρμάκων προέρχεται από τις τέσσερις θεμελιώδεις ιδιότητες: του θερμού, του ψυχρού, του ξηρού και του υγρού, που αντιστοιχούν στα τέσσερα θεμελιώδη στοιχεία. Έτσι τα φάρμακα κατατάσσονται στο έργο του βαθμιδωτά αρχίζοντας από το φυτό *ίριδα* (αέρας) και καταλήγοντας στην απλή δρόγη ανόργανης προέλευσης *περί μέλανος* (γη). Η κατάταξη αυτή αποτελούσε ουσιαστικά οδηγό περιεχομένων και επιλογής του κατάλληλου φαρμάκου για τους ιατρούς της εποχής του, αλλά και για μεταγενέστερους ιατρούς για αρκετούς αιώνες. Το έργο προήγαγε την φαρμακολογία και την βοτανική και παρείχε πληροφορίες για χημικές και φαρμακοτεχνικές εργασίες, όπως απόσταξη, κρυστάλλωση, εξάχνωση, αφέψηση, εκκαμίνευση κλπ.

Το έργο γράφηκε στα ελληνικά, όμως περιέχει και λίγα θρακικά, κελτικά και αλλόγλωσσα φυτικά ονόματα που συνηθίζονταν στην Κιλικία. Μεταφράστηκε σε πολλές γλώσσες κατά τις διάφορες εποχές. Ήταν το πρώτο βιβλίο, που τυπώθηκε, μετά την Αγία Γραφή, γεγονός που υπογραμμίζει την σπουδαιότητα και την αναγκαιότητα του έργου. Η πρώτη έκδοση του έργου έγινε στην Βενετία από τον Aldo Manutio (1499). Υπήρξε το σπουδαιότερο φαρμακολογικό και φαρμακογνωστικό έργο της αρχαιότητας και πηγή πληροφοριών για τους ιατρούς, τους φαρμακοποιούς και τους βοτανικούς επί αιώνες, αποτελεί δε αντικείμενο ιστορικών και φαρμακευτικών μελετών μέχρι σήμερα.

Χειρόγραφοι κώδικες του Διοσκουρίδη σώζονται πολλοί, εικονογραφημένοι, γνήσιοι, νόθοι ή διασκευασμένοι (σχόλιο 9).

Από τους κώδικες σπουδαιότεροι είναι ο Κωνσταντινοπολιτικός, ο Νεαπολιτικός, ο Λαυρεωτικός και ο κώδικας της Μονής Ιβήρων, οι οποίοι συντάχθηκαν κατά την βυζαντινή περίοδο.

1. Ο Κωνσταντινοπολιτικός (ή κώδικας της Βιέννης ή Codex Vindobonensis, Vindobona= η λατινική ονομασία της Βιέννης). Είναι ο αρχαιότερος, με πολλές εικονογραφήσεις γραμμένος σε περγαμινές με καλλιγραφικά κεφαλαία γράμματα. Ολοκληρώθηκε το 512 (ή 515) μ.Χ. Υπήρξε δώρο ως ανταμοιβή για την οικονομική ενίσχυση, που προσέφερε για την ανέγερση του ναού του Αγίου Πολυεύκτου στην Κωνσταντινούπολη, προς την κόρη του Ρωμαίου αυτοκράτορα Flavius Anicius Olybrius, ονόματι Julia Anicia (Γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, το 462 και πέθανε το 527 ή το 528. Ήταν εγγονή του Ρωμαίου αυτοκράτορα Βαλεντινιανού και διεγγονή του Θεοδοσίου του Β'). Το 527 μ.Χ. αφιέρωσε τον κώδικα στο ναό. Αποτελείται από 491 περγαμινές, διαστάσεων η καθεμία 37 x 30 cm και περιέχει περισσότερες από 435 εικόνες φυτών και ζώων, οι περισσότερες σχεδιασμένες με νατουραλιστική τεχνοτροπία. Οι απεικονίσεις των φυτών είναι 383, ορισμένες κάπως αυθαίρετες. Παρά το γεγονός ότι ήταν ένα πολυτελές αντίγραφο, χρησιμοποιείτο καθημερινά. Ο κώδικας περιστασιακά περιήλθε στην προσωπική συλλογή ενός Ιουδαίου ιατρού (Moses Hamon, ca. 1490-1554), ευνοούμενου του Σουλεϊμάν του μεγαλοπρεπούς. Ήδη ήταν σε κακή κατάσταση όταν τον είδε ο Αυστριακός πρεσβευτής (Ogier Ghiselin de Busbecq, 1522-1592, συγγραφέας, βοτανολόγος, συλλέκτης νομισμάτων, χειρογράφων), ο οποίος ζήτησε να τον αγοράσει, αλλά το ποσό (100 δουκάτα) ήταν αποτρεπτικό, οπότε πίεσε τον αυτοκράτορα Φερδινάνδο Ι να το καλύψει και τελικά αγοράστηκε από τον υιό του, τον Μαξιμιλιανό ΙΙ. Έφθασε στη Βιέννη το 1569 και μεταφέρθηκε στην Αυτοκρατορική Βιβλιοθήκη της Βιέννης το 1592, όπου υπάρχει μέχρι σήμερα. Πιστό πολυτελές αντίγραφο αυτού του κώδικα εκδόθηκε το 1906 στην Ολλανδία. Στην πορεία της αλλαγής κατόχων έχουν προστεθεί ονόματα φυτών στα αραβικά ή στα εβραϊκά.
2. ο Νεαπολιτικός κώδικας ευρίσκετο στο μοναστήρι των Αυγουστιανών στη Νεάπολη, απ' όπου μεταφέρθηκε το 1919 στη Βιέννη. Από το 1923 βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Νάπολης. Ο *Codex Neapolitanus* χρονολογείται τέλος του 6ου, αρχές του 7ου αιώνα μ.Χ.
3. Πανομοιότυπο αντίγραφο με σχόλια εκδόθηκε το 1988 (εκδ. Μίλητος). Παρότι περιέχει περισσότερες εικόνες από τον Κωνσταντινουπολιτικό κώδικα έχει μικρότερο μέγεθος, διότι σε ένα φύλλο απεικονίζονται περισσότερα του ενός φυτά (2-4) και έχει μειωθεί το κείμενο. Μερικές εικόνες έχουν συμπιεστεί για να χωρέσουν και είναι κάπως παραμορφωμένες. Έχει 406 εικόνες σε 172 φύλλα (σχόλιο 10).
4. ο κώδικας της Μονής Μεγίστης Λαύρας (Codex Athonicus ή Codex Athous) στον Άθω, έργο του 10ου αιώνα, γραμμένος σε περγαμινές με πολλές εικόνες (440 εικόνες).
5. ο κώδικας της Μονής Ιβήρων (Codex Ibereticus) στον Άθω, έργο του 15ου αιώνα. Αποτελεί τμήμα ευρύτερου κώδικα με τον γενικό τίτλο *Ιατρικά*. Είναι γραμμένος επί χάρτου, περιλαμβάνει 182 φύλλα

και έχει διαστάσεις 0.21 x 0.16 m. Είναι ακέφαλος και πολλά φύλλα είναι φθαρμένα από την υγρασία, ορισμένα δε λείπουν. Σε ορισμένα φύλλα έχει επικολληθεί χαρτί και έχει γραφεί εκ νέου το κείμενο σε μεταγενέστερο χρόνο. Τα γράμματα είναι μικρά και ομοιόμορφα, στερείται δε παντελώς εικόνων (Κρητικός & Αθανασούλα, 1972) (σχόλιο 11).

Άλλα έργα του Διοσκουρίδη, τα οποία όμως αμφισβητούνται είναι τα ακόλουθα:

- *περί ευπορίστων απλών τε και συνθέτων φαρμάκων*, δύο βιβλία, όπου περιγράφονται απλά και σύνθετα φάρμακα, έργο προγενέστερο του έργου *περί Ιατρικής ύλης*
- *περί δηλητηρίων φαρμάκων και της αυτών προφυλακής και θεραπείας*, ένα βιβλίο
- *περί ιοβόλων εν ώ και περι λυσώντος κυνός*, τρία βιβλία.

Κρατεύας Γαληνός Διοσκουρίδης

Απολλώνιος ο
ιολόγος



Νίκανδρος

Ανδρέας

Ρούφος

φύλλον 3 του Κωνσταντινοπολιτικού κώδικα- 6ος αιώνας μ.Χ.,

© Τομέας Φαρμακογνωσίας και Χημείας Φυσικών Προϊόντων, ΕΚΠΑ



φύλλον 2 του Κωνσταντινοπολιτικού κώδικα με απεικόνιση του Διοσκουρίδη, που μελετά το βιβλίο του και του καλλιτέχνη που ζωγραφίζει ένα μανδραγόρα,

© Τομέας Φαρμακογνωσίας και Χημείας Φυσικών Προϊόντων, ΕΚΠΑ



φύλλον 6 του Κωνσταντινοπολιτικού κώδικα με απεικόνιση της δωρήτριας στο κέντρο, δεξιά είναι η μεγαλοφυχία και αριστερά η σοφία

© Τομέας Φαρμακογνωσίας και Χημείας Φυσικόν Προϊόντων, ΕΚΠΑ

ΕΛΕΝΗ ΣΚΑΛΤΣΑ



Codex Vindobonensis, © Τομέας Φαρμακογνωσίας και Χημείας Φυσικών Προϊόντων, ΕΚΠΑ

Πίν. 1. Κυριότεροι οίνοι και οι ιδιότητές τους, όπως περιγράφονται από το Διοσκουρίδη στο έργο του *Περί ιατρικής ύλης* (Κωνσταντινοπολιτικός κώδικας).

Οι ταυτοποιήσεις των φυτών είναι σύμφωνα με την κριτική έκδοση του Berendes (1970), οι ιδιότητες αναφέρονται σύμφωνα με την έκδοση του Wellmann (1958) και τα λατινικά ονόματα αποδόθηκαν μέσω των βάσεων δεδομένων Plant List και Euro Med Plant Base (Σκαλτσά, 2001).

αβροτονίτης (πιθανόν από <i>Absinthium ponticum</i> (L.) Garsault = <i>Artemisia afra</i> Jacq. ex Willd. ή από <i>Artemisia abrotanum</i> L.-Asteraceae)	σε δυσπεψία, ανορεξία, υποχονδριακούς πόνους
ακορίτης (<i>Acorus calamus</i> L.-Acoraceae) ο από γλυκυρρίζης (<i>Glycyrrhiza glabra</i> L.-Fabaceae)	σε πόνους του θώρακα και των πλευρών, διουρητικοί
απίτης (<i>Pyrus communis</i> L.-Rosaceae), ο των μεσπίλων (<i>Crataegus tanacetifolia</i> (Poir.) Pers. ή <i>Mespilus azarolus</i> (L.) All. = <i>Crataegus azarolus</i> L.-Rosaceae): παρασκευάζονται όμοια, προστίθεται και μέλι	στυπτικοί, ευστόμαχοι
αρκευθίδινος (από τους καρπούς του άρκευθου: <i>Juniperus phoenicea</i> L. ή <i>J. oxycedrus</i> L.-Cupressaceae)	έχει δράση όμοια με τον κεδρίτη οίνο
αρωματίτης: παρασκευάζεται δια φοίνικος (<i>Phoenix dactylifera</i> L.-Arecaceae), ασπαλάθου (<i>Cytisus</i> sp.-Fabaceae ή <i>Spartium horridum</i> Vahl-Fabaceae), καλάμου (<i>Acorus calamus</i> L.-Acoraceae), κελτικής νάρδου (<i>Valeriana celtica</i> L.-Caprifoliaceae)	σε πόνους του θώρακα, των πλευρών, σε δυσουρία, σε παθήσεις των νεφρών και της ουροδόχου κύστεως, υπναγωγό.
ασαρίτης (<i>Asarum europaeum</i> L.-Aristolochiaceae)	διουρητικό, σε υδρωπικία, ίκτερο
αψινθίτης (συνήθως εξ αψινθίου Ποντικού: <i>Artemisia absinthium</i> L.-Asteraceae)	ευστόμαχον, διουρητικόν, ανθελμινθικόν, εμμηναγωγόν
δαυκίτης (<i>Athamanta cretensis</i> L. ή <i>Ammi majus</i> L. ή <i>Peucedanum cervaria</i> (L.) Lapeyr.-Apiaceae)	εμμηναγωγό, άφυσο, αντιβηχικό, αντισπασμωδικό, σε υστερία, σε πόνους του θώρακα
δικταμνίτης (<i>Origanum dictamnus</i> L.-Lamiaceae)	εμμηναγωγό
ελελιφασκίτης (<i>Salvia</i> spp., μάλλον <i>S. officinalis</i> L.-Lamiaceae)	σε πόνους των νεφρών, της κύστεως, αντιβηχικό
ελλεβορίτης (από μέλανα ελλέβορο, <i>Helleborus cyclophyllus</i> Boiss.-Ranunculaceae)	εκτρωτικό
θυμβρίτης (<i>Satureja thymbra</i> L. – Lamiaceae), θυμίτης (<i>Thymus vulgaris</i> L. ή <i>Coridothymus capitatus</i> (L.) Rchb.f. = <i>Thymbra capitata</i> (L.) Cav.-Lamiaceae), οριγανίτης (<i>Origanum vulgare</i> L.-Lamiaceae), καλαμινθίτης (<i>Thymus calamintha</i> (L.) Scop. ή <i>Mentha × gentilis</i> L.-Lamiaceae), γληχωνίτης (<i>Mentha pulegium</i> L.= <i>M. tomentella</i> Hoffmanns & Link.-Lamiaceae)	σε δυσπεψία, ανορεξία, υποχονδριακούς πόνους

κέδρινος (<i>Juniperus</i> sp., πιθανόν <i>J. drupacea</i> Labill. ή <i>J. phoenicea</i> L.-Cupressaceae), κυπαρίσσινος (<i>Cupressus sempervirens</i> L.-Cupressaceae), ελάτινος (<i>Abies</i> Mill.-Pinaceae), πιτύινος (από τους κόνους ειδών <i>Pinus</i> sp., μάλλον του <i>Pinus pinea</i> L-Pinaceae). αρκεύθινος (<i>Juniperus phoenicea</i> L. ή <i>J. oxycedrus</i> L.-Cupressaceae) (σχόλιο 1), δάφνινος (<i>Laurus nobilis</i> L.- Lauraceae)	διουρητικοί, θερμαντικοί, υποστύφοντες
κεδρίτης (<i>Juniperus</i> sp., μάλλον <i>J. communis</i> L.-Cupressaceae)	θερμαντικός, σε χρόνιο βήχα χωρίς πυρετό, σε πόνους του θώρακα και των πλευρών, σε έλκος, σε ωταλγίες, ανθελμινθικό, καθώς και σε δήγματα από θηρία και ερπετά
κονυζίτης (<i>Erigeron viscosus</i> L. ή <i>Erigeron graveolens</i> L. ή <i>Inula britannica</i> L.-Asteraceae)	σε δήγματα από θηρία και ερπετά
κυδωνίτης (<i>Pyrus cydonia</i> L.= <i>Cydonia oblonga</i> Mill.-Rosaceae) ή μηλίτης (<i>Pyrus malus</i> L.= <i>Malus domestica</i> Borkh.-Rosaceae) Προστίθεται και μέλι	στυπτικό, σε δυσεντερία
μανδραγορίτης (από τον φλοιό της ρίζας <i>Mandragora</i> sp., πιθανόν <i>M. officinarum</i> L.= <i>Atropa mandragora</i> L.-Solanaceae)	υπνωτικό
μελιτίτης (διαφέρει από τον οινομέλιτα, καθότι ο δεύτερος παρασκευάζεται από πεπαλαιωμένο οίνο και λίγο μέλι, ενώ ο μελιτίτης παρασκευάζεται με 5 χόες (βλ. μέτρα & σταθμά) γλεύκου, ένα χουν μέλι και ένα κύαθο αλός)	ευστόμαχο και υπακτικό σε περιπτώσεις χρονίων πυρετών, διουρητικό, σε αρθριτικά και σε προβλήματα των νεφρών
μυρσινίτης (<i>Myrtus communis</i> L.-Myrtaceae), τερμίνθιθος (<i>Pistacia terebinthus</i> L.-Anacardiaceae), σχίνιθος (<i>Pistacia lentiscus</i> L.-Anacardiaceae) (σχόλιο 1)	σε αχώρες (τριχοφάγος: είδος δερματομυκητίασης), εξανθήματα, πυορροούντα ώτα, ούλα, παρίσθια, κατά του ιδρώτα
μυρτίτης (από τα μαύρα μύρτα: <i>Myrtus communis</i> L. Myrtaceae)	στυπτικός, ευστόμαχος, μαυρίζει τα μαλλιά
ο δια της αγρίας νάρδου (από ρίζα <i>Valeriana</i> sp., πιθανόν <i>V. dioscoridis</i> Sm. ή <i>V. italica</i> Lam. ή <i>V. officinalis</i> L.)	άφυσο, ευστόμαχο, σε δυσουρία
ο δια συριακής νάρδου (<i>Patrinia scabiosaefolia</i> Link.-Carnifoliaceae) και κελτικής (<i>Valeriana celtica</i> L.-Carnifoliaceae) και μαλαβάθρου (πιθανόν τα φύλλα της ινδικής νάρδου= <i>Valeriana</i> sp. ή <i>Patrinia jatamansi</i> D.Don= <i>Nardostachys jatamansi</i> (D.Don) DC.)	σε ίκτερο, δυσουρία, σε παθήσεις των νεφρών και του ήπατος
νεκταρίτης (από ρίζα ελενίου = <i>Inula helenium</i> L.-Asteraceae)	ευστόμαχο, διουρητικό
οινάνθιθος (από το άνθος της αγρίας αμπέλου)	σε ανορεξία

ομφακίτης (παρασκευαζόταν κυρίως στη Λέσβο)	στυπτικό, ευστόμαχο, σε ειλεό
πανακίτης (<i>Ferula ochoranax</i> Spr. ή <i>Ochoranax chironium</i> Koch.- Apiaceae)	σε σπασμούς, θλάσεις, σε βραδυπεψία, εμμηναγωγό, εκτρωτικό
πισσίτης (από υγρή πίσσα και γλεύκος)	θερμαντικός, πεπτικός, ανακαθαρτικός, σε άλγη κοιλίας, ήπατος, σπλήνα χωρίς πυρετό
ρητινίτης (από την ρητίνη του πεύκου)	σε κεφαλαλγίες, δυσεντερία, υδρωπικία, διουρητικός
ροϊτής (από τους καρπούς της <i>Punica granatum</i> L.-Punicaceae=ρόδια)	σε πυρετούς, διουρητικό, ευστόμαχον
ροδίτης (από τους καρπούς ειδών της <i>Rosa</i> L.-Rosaceae)	σε πόνους του στομάχου χωρίς πυρετό, σε δυσεντερία
σελινίτης (<i>Apium graveolens</i> L.- Apiaceae), ανήθινο (<i>Anethum graveolens</i> L.-Apiaceae), μαραθίτης (<i>Foeniculum vulgare</i> Mill.-Apiaceae), πετροσελινίτης (<i>Petroselinum crispum</i> (Mill.) Fuss.= <i>Apium petroselinum</i> L.-Apiaceae ή <i>Athamanta macedonica</i> (L.) Spreng.= <i>Petroselinum macedonicum</i> (L.) Garsault-Apiaceae)	ορεξιογόνα, σε δυσουρία
σκαμμωνίτης (από την ρίζα του <i>Convolvulus scammonia</i> L.-Convolvulaceae)	χολαγωγό, ισχυρό καθαρτικό
ο από της σκίλλης (<i>Scilla maritima</i> L.- Asparagaceae)	σε στομαχικά και κοιλιακά προβλήματα, σε ίκτερο, υδρωπικία, δυσουρία κλπ.
υσσωπίτης (Εκ του κλικίου υσώπου: <i>Hyssopus officinalis</i> L.-Lamiaceae)	σε παθήσεις του θώρακος και σε άσθμα, διουρητικό, εμμηναγωγό
φθόριος εμβρύων (από ελλέβορο ή άγριο σίκυο: <i>Ecballium elaterium</i> L.-Curcubitaceae ή σκαμμωνία: <i>Convolvulus scammonia</i> L.- Convolvulaceae)	εκτρωτικό
χαμαιδρυίτης (<i>Teucrium chamaedrys</i> L.- Lamiaceae)	θερμαντικός, κατάλληλος για σπασμούς, ίκτερο, βραδυπεψία

Αξίζει να αναφερθεί η διαχρονικότητα ορισμένων φυτικών δρογών αρχίζοντας από την *Ιπποκρατική Συλλογή* και λαμβάνοντας υπόψιν ότι τα περισσότερα τα βρίσκουμε σε μετεγενέστερα ιατρικά εγχειρίδια της αρχαιότητας, αλλά και της βυζαντινής περιόδου, καθώς και σε ιατρικά συγγράμματα και Φαρμακοποιίες της Ευρώπης κατά τον μεσαίωνα και την αναγέννηση μέχρι και τις αρχές του 20ου αιώνα. Επίσης για ορισμένα από αυτά τα φυτά (είτε το ίδιο είδος, είτε συγγενές) υπάρχουν οι μονογραφίες τους από τον Ευρωπαϊκό Οργανισμό Φαρμάκων (βλ. σχόλιο 1).

Φαρμακοτεχνικές μορφές στην αρχαία Ελλάδα

Αλοιφές. Στον Όμηρο αλοιφή ήταν το χοιρινό λίπος. **Μύρα:** ελαιώδη έλαια. **Κηρωτές** ή κηρωτά ή κηρώματα: είδος εμπλάστρου [η κηρωτή του Γαληνού, που επεβίωσε μέχρι σήμερα με το όνομα cold cream, είναι κρέμα με βάση το λάδι και το κερι κηρήθρας]. Εμπλαστρα, **επιθέματα:** είδος αλοιφών. Τα εμπλαστρα με την σημερινή μορφή χρησιμοποιήθηκαν μετά τον 1ο αιώνα μ.Χ. **Μαλάγματα:** καταπλάσματα με φυτικές κόνεις. **Αποζέματα:** φυτικά κατεργάσματα με έγχυση ή αφέψηση. **Βάλανοι:** είδος υποθετού. **Γαργαρίσματα. Διαπάσματα:** εύοσμοι κοσμητικές κόνεις για το πρόσωπο και το σώμα. **Αρσικάκοσμα:**

αποσμητικά. **Εκλεικτά:** περιείχαν τα κύρια φάρμακα. Περιείχαν μέλι, οπότε ήταν γλυκά και παχύρρευστα. **Επιχρίσματα:** ψιμύθια για το πρόσωπο. **Θυμιάματα:** εγίνοντο με καύση αρωματικών ουσιών σε αναμμένα κάρβουνα. Ο ασθενής καθόταν σε διάτρητο κάθισμα και υφίστατο την αναθυμίαση. **Καταπότια. Κολλύρια. Παραπαστά:** κόνεις επιπάσεων. **Πεσσοί:** τεμάχιο υφάσματος ζαντό μάλλινο ή λινό ποτισμένο με το φάρμακο, το οποίο τοποθετείτο στις πληγές ή στις κοιλότητες του σώματος. Είδος υποθετού. **Ποτήματα. Πταρμικά. Υποκλύσματα. Φθοΐσκοι ή τροχίσκοι.**

Τα σιρόπια δεν ήταν γνωστά στους αρχαίους Έλληνες, οι οποίοι αντ' αυτών χρησιμοποιούσαν τα οξυμέλιτα. Εισήχθησαν στη θεραπευτική από τους Άραβες. Επίσης οι αρχαίοι Έλληνες δεν γνώριζαν τα ιουλάπια, μια φαρμακοτεχνική μορφή, που επίσης εισήχθη στη θεραπευτική από τους Άραβες. Τα ιουλάπια ήταν ποτήματα, προερχόμενα από την διάλυση κόμμεως και καλαμοσακχάρου σε νερό. Η χρήση τους διατηρήθηκε μέχρι και τον 20ο αιώνα (Εμμανουήλ, 1931).

Μέτρα & σταθμά στην αρχαία Ελλάδα

Στην αρχαιότητα για τον καθορισμό των μονάδων αρχικά λαμβανόταν ως αφετηρία το ανθρώπινο σώμα. Ο Ιπποκράτης και οι μετά από αυτόν για μονάδες όγκου χρησιμοποίησαν τους όρους: *χειροπληθής*, *χειροπληθιαίος* (ό,τι γεμίζει το χέρι), *δραγμής*, όσον λαμβάνεται από τρία δάκτυλα, *όσον αστράγαλον* (όσον το μέγεθος ζωικού αστραγάλου), *μαγίς* (ψίχουλο). Επίσης, γινόταν συγκρίσεις με κόκκους κέγχρου, φασιόλου *όσον κύαμον* και υπήρχαν και κάποιες αόριστες εκφράσεις, όπως «ολίγον», «πολύ» κλπ. Τα μέτρα και σταθμά ήταν διαφορετικά στις διάφορες πόλεις της Ελλάδος. Σχεδόν κάθε περιοχή είχε το δικό της σύστημα. Ο Διοσκουρίδης επιπλέον των μέτρων που αναφέρονται στους πίνακες κατωτέρω χρησιμοποιούσε και τους όρους: *περί το δάκτυλον πάχος*, *περί το μικρόν δάκτυλον πάχος*, *σπιθαμιαίος*, *δισπιθαμιαίος*, *πηχναίος*, *ύψος ποδός*, *αστράγαλος υός*, *χόνδρος*.

Ακόμη χρησιμοποιούσαν το *λιτραίον κέρας*, το οποίο ήταν ένα κέρας που είχε καταστεί διαφανές δια ξέσεως και ήταν διηρημένο με χαραγές.

Μέτρα και σταθμά χρησιμοποιούμενα για την παρασκευή των φαρμάκων, όπως αναφέρονται από το Διοσκουρίδη:

Μονάδες βάρους		Γραμμάρια
Κεράτιον	Siliqua	0.189
Θέρμος= 2 κεράτια	Lupinus	0.378
Όβολος= 3 κεράτια	Obolus	0.598
Κύαμος αιγύπτιος= 1 ½ όβολοι	-	0.852
Γράμμα= 2 όβολοι	Scrupulum	1.137
Τριόβολον= 3 όβολοι	Triobolon	1.794
Δραχμή, ολκή= 3 γράμματα	Drachma	3.411
Κάρυον ποντικόν	-	3.40
Κάρυον βασιλικόν	-	13.644
Ουγγία= 8 δραχμές	Uncia	27.88
Ξέστης = 1/6 λίτρας	Sextans	54.58
Τέταρτον	Quadrans	81.86
Λίτρα= 12 ουγγίες	Libra	324.45
Μνά	Mina	436.6

Μονάδες όγκου		Λίτρα
Κοχλιάριον, κόχλος	Cochlear	0.0046
Χήμη [=2 ή 2 ½ κοχλιάρια]		0.0091/0.0114
Κόγχη [~5 κοχλιάρια]	Concha	0.0228
Κύαθος	Cyathus	0.0476
Μύστρον μέγα		0.068
Μύστρον μικρόν		~0.034
Οξύβαφον	Acetabulum	0.684
Τέταρτον	Quartarius	0.137
Κοτύλη, τρυβλίον	Hemina	0.274
Ξέστης	Sextarius	0.547
Χοίνιξ		1.094
Χους	Congius	3.282
Ούρνα	Urna	13.130
Αμφορεύς, κεράμιον	Amphora	26.260
Μετρητής	Metreta	39.360

Οι δοσολογίες των φαρμάκων συνήθως αναγραφόταν σε δραχμές (δραχμή: από το ρήμα δράττομαι= όσο μπορεί κανείς να κρατήσει μέσα στο χέρι του). Το μύστρον και το κοχλιάριον ήταν κυμαινόμενες μονάδες. Το κοχλιάριον κατά τον Διοσκουρίδη ήταν 1 δραχμή, κατά τον Γαληνό ήταν ίσο με 1 κοτύλη, κατά τον Ορειβάσιο (4ος αιώνας μ.Χ.) αντιστοιχούσε σε 7 δραχμές.

Συνήθη φάρμακα των αρχαίων Ελλήνων (Εμμανουήλ, 1948) (σχόλιο 1).

Οι αρχαίοι Έλληνες χρησιμοποιούσαν κυρίως φυτικές, αλλά και ζωικές δρόγες, καθώς και ορυκτά και ανόργανα συστατικά.

Κυριότερες φυτικές δρόγες των αρχαίων Ελλήνων.

Οι χρήσεις και οι ταυτοποιήσεις των φυτών είναι σύμφωνα με την κριτική έκδοση του Berendes (1970), την έκδοση του Wellmann (1958) και σε ορισμένες περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκαν και οι εκδόσεις Kühn (1829) και Lankavel (1866).

- Αψίνθιον, *Artemisia absinthium* L.-Asteraceae. Στυπτικό, διουρητικό, αποκαθαρτικό, ανθελμινθικό (σχόλιο 1).
- Αψίνθιον θαλάσσιον ή αψίνθιον σέριφον (είδος Αψίνθιου). Φύεται στην Καππαδοκία και την Αίγυπτο (Kühn, 1829, Berendes, 1970).
- Αψίνθιον σαντόνιον (είδος Αψίνθιου). Φύεται στις Άλπεις (Kühn, 1829, Berendes, 1970).
- Ο οίνος αψινθίου χρησιμοποιείτο ως αντιπυρετικό και στομαχικό και εξωτερικά σε δήγματα ερπετών και ως εντομοκτόνο.
- Ακακία, Ακάνθη, *Acacia* sp., πιθανόν *A. nilotica* (L.) Delile-Fabaceae. Δρόγη προερχόμενη από την Αίγυπτο και την Αιθιοπία. Η δρόγη ήταν είτε τα φύλλα, είτε οι καρποί ή και το κόμμι (gummi arabicum). Σε οφθαλμικές παθήσεις. Από τα άνθη παρασκευαζόταν η λεγόμενη λευκή ή αιγυπτιακή αλοιφή.
- Αγνός ή λυγός, *Vitex agnus-castus* L.-Lamiaceae (σχόλιο 1).
- Αμύγδαλα, *Prunus dulcis* (Mill.) D.A. Webb-Rosaceae. Τα χρησιμοποιούσαν εξωτερικά μετά από

σύνθλιψη με νερό. Επίσης, χρησιμοποιούσαν εξωτερικά το αμυγδαλέλαιο και κυρίως το πικραμυγδαλέλαιο, που ονομαζόταν *μετώπιον*.

- Ανθεμής ή λευκάνθημον ή χαμαίμηλον ή μηλάνθεμο ή χρυσοκαλλία ή καλλία. Σε γυναικολογικά νοσήματα.
- Αρτεμίσια, *Artemisia* L., μάλλον η *A. arborescens* (Vaill.) L.-Asteraceae. Σε γυναικολογικά νοσήματα.
- Ασπάραγος, *Asparagus* sp. πιθανόν *A. acutifolius* L. ή *A. officinalis* L.-Asparagaceae. Τα σπέρματά του χρησιμοποιούνταν κατά της στειρότητας και οι βλαστοί ως λαχανικό.
- Γεντιανή, *Gentiana lutea* L.-Gentianaceae (σχόλιο 1).
- Γλυκύρριζα ή γλυκεία ρίζα, *Glycyrrhiza glabra* L.-Fabaceae. Ο οπός της χρησιμοποιείτο για την βραχνάδα της φωνής (σχόλιο 1).
- Δάφνη, *Laurus nobilis* L.-Lauraceae. Το ιερό φυτό του Απόλλωνα. Χρησιμοποιούσαν και το έλαιο των σπερμάτων του.
- Ελαία, *Olea europaea* L. – Oleaceae. Στην Ελλάδα μάλλον ήρθε από την Συρία και από την Ελλάδα μεταφέρθηκε στην Ιταλία και τη Γαλλία. Χρησιμοποιούσαν ως φάρμακα τα φύλλα και το έλαιο. Το *ομφάκινον* έλαιο (από άωρες ελιές) ήταν το καλλίτερο. Επίσης χρησιμοποιούσαν και το έλαιο από την άγρια ελιά [*O. europaea* L. var. *sylvestris* (Mill.) Leht] και την αμόργη (μούργα). Το έλαιο είχε μεγάλη εφαρμογή είτε στα γυμνάσια για επάλειψη του σώματος, είτε ως βάση παρασκευής μύρων, αλοιφών κλπ. (σχόλιο 1).
- Ελατήριον ή σίκυς άγριος, *Ecballium elaterium* (L.) A.Rich. (κν. πικραγουριά)-Cucurbitaceae. Χρησιμοποιείτο ο οπός ως καθαρτικό.
- Ελελίφασκος, *Salvia* L. Πιθανόν *S. officinalis* L. ή *S. pomifera* L.-Lamiaceae (σχόλιο 1). Οι αρχαίοι Έλληνες το χρησιμοποιούσαν ως πολυφάρμακο. Ο Διοσκουρίδης αναφέρει ότι το αφένημα των φύλλων και των κλάδων είναι διουρητικό, εμμηναγωγό και εκτρωτικό, επουλωτικό των πληγών, βάφει μαύρα τα μαλλιά, βοηθάει στα τραύματα και στα έλκη από δήγματα θηρίων, επίσης μαζί με κρασί εξαφανίζει τον κνησμό στους βλεννογόνους των γεννητικών οργάνων (Kühn, 1829). Κατά το Μεσαίωνα, η χρήση του ήταν ευρεία.
- Ελλέβορος. Ελλέβορος ο λευκός: *Veratrum album* L.-Melanthiaceae. Ελλέβορος ο μέλας: *Helleborus orientalis* Lam., *H. niger* L. Στην Ελλάδα φύεται ο *H. cyclophyllus* Boiss.-Ranunculaceae. Και τα δύο είδη ήταν φημισμένα φάρμακα στην αρχαιότητα, ιδιαίτερα ο ελλέβορος από την Αντίκυρα της Φωκίδας, ο οποίος χρησιμοποιείτο ως εμετικό και κατά της παραφροσύνης. Ο μέλας ελλέβορος, ο προερχόμενος από το όρος Οίτη χρησιμοποιείτο ως καθαρτικό (σχόλιο 1).
- Ζιγγίβερις, *Zingiber officinale* Roscoe-Zingiberaceae. Η δρόγη προερχόταν από την Ινδία (σχόλιο 1).
- Ζιζάνιον και Αίρα. Πιθανόν να ήταν κάποιο αγρωστώδες, ίσως το *Lolium temulentum* L.-Poaceae (Berendes, 1970), το οποίο φύεται δίπλα στο σίτο. Ίσως με τον όρο αυτό να προσδιόριζαν το *Secale cornutum*, που το χρησιμοποιούσαν σε γυναικεία νοσήματα. Οι αρχαίοι Έλληνες γνώριζαν τον εργοτισμό, που ίσως αντιστοιχεί στη *φυλλομανία*, που αναφέρεται από τον Θεόφραστο. Στην Ιπποκρατική Συλλογή απαντάται το ψευδομελάνθιο, που αντιστοιχεί στα σκληρώτια της ερυσιβώδους όλυρας (σχόλιο 1).
- Ινδικόν. Ο Διοσκουρίδης ονομάζει *ινδικόν* αφενός κάποιο προϊόν ως εκβρασμα του ινδικού κάλαμου (σχόλιο 1) και αφετέρου το αφρώδες υλικό από βαφικό λέβητα, επομένως ο όρος αναφέρεται σε δύο διαφορετικά προϊόντα. Το δεύτερο χρησιμοποιείτο σε εγκαύματα, μώλωπες και σε έλκη (Kühn, 1829, Berendes, 1970). Ο Πλίνιος αναφέρει ως ινδικό, κυανό λίθο με ερυθρή χαραγή από την Ινδία (Εμμανουήλ, 1948).
- Ίρις, *Iris* sp., πιθανόν *I. germanica* L.-Iridaceae. Χρησίμευε για την παρασκευή αλοιφών.
- Κιννάμωμον και Κασσία, *Cinnamomum* sp., μάλλον *C. cassia* (L.) J. Presl. ή *Cinnamomum verum* J. Presl. (κν. κανέλα) - Lauraceae. Η κανέλα ήταν γνωστή στους Έλληνες από αρχαιοτάτων χρόνων. Αρχικά χρησιμοποιήθηκε ως φάρμακο και αργότερα ως άρτυμα. Εκτός από τον φλοιό ο Ιπποκράτης αναφέρει και τα άνθη (σχόλιο 1).
- Κνέστρον ή Κνέωρος ή Θυμελαία, *Daphne gnidium* L. (Δαφνοειδές το κνίδιον).-Thymelaeaceae.

Χρησιμοποιούνταν ήδη από την εποχή του Ιπποκράτη ως ιατρικό καθαρτικό. Ο Θεόφραστος αναφέρει τον κνέωρο τον μέλανα, που μάλλον αντιστοιχεί στην *Thymelaea hirsuta* (L.) Endl.-Thymelaeaceae και τον κνέωρο τον λευκό, που πιθανόν ήταν *Thymelaea tartonraira* (L.) All.-Thymelaeaceae.

- Κνίκος, *Carthamus tinctorius* L.-Asteraceae. Χρησιμοποιούνταν ήδη από την εποχή του Ιπποκράτη ως ιατρικό καθαρτικό.
- Κολοκυνθίς αγρία, *Citrullus colocynthis* (L.) Schrad.-Cucurbitaceae. Ιατρικό καθαρτικό.
- Κράμβη, *Brassica oleracea* L.- Brassicaceae. Διουρητικό, καθαρτικό, γαλακταγωγό.
- Κρόκος, *Crocus sativus* L.- Iridaceae. Πιθανότατα εισήχθηκε από την Ινδία (βλ. σχ. 14, κεφ. 1).
- Κύαμος ο αιγύπτιος, ψευδοκύαμος, *Nelumbium* Juss.-Nelumbonaceae. Χρησιμοποιούσαν τα σπέρματα και την αμυλούχο ρίζα του, την οποία ο Διοσκουρίδης ονόμαζε *κολοκασία*.
- Κύμινον, *Cuminum cyminum* L.-Ariaceae. Το προερχόμενο από την περιοχή της Σμύρνης θεωρείτο το πλέον αρωματικό. Χρησιμοποιείτο και ως άρτυμα.
- Κυνόγλωσσον, *Cynoglossum officinale* L. –Boraginaceae. Θεωρείτο στομαχικό, κατάλληλο για τραύματα, αλλά και δηλητήριο.
- Κυνοκράμβη ή λινόζωστις αγρία άρρηνη, *Theligonum cynocrambe* L.- Rubiaceae. Υπακτικό, χολαγωγό.
- Κυνόρροδον, *Rosa* sp. –πιθανόν *R. canina* L. ή *R. sempervivens* L.- Rosaceae
- Κυνόσβατος, *Rosa* sp.-πιθανόν *R. sempervivens* L.- Rosaceae
- Κώνειον το στικτό, *Conium maculatum* L. – Ariaceae. Ο Διοσκουρίδης γράφει ότι τα πλέον δραστικά φυτά είναι αυτά που φύονται στην Κρήτη, στα Μέγαρα, στην Αττική και στην Κιλικία. Ο δε Θεόφραστος θεωρεί άριστα αυτά που φύονται στα Σούσα και σε ψυχρότατους τόπους.
- Μάκερ. Ινδικό άρωμα. (πιθανόν είναι το ενδοκάρπιο από το μοσχοκάρυδο : *Myristica fragrans* Houtt.- Myristicaceae) Ο Διοσκουρίδης αναφέρει ότι το μάκερ χρησιμοποιείτο σε δυσεντερία και τυμπανισμό (Berendes, 1970).
- Μάραθρον, *Foeniculum vulgare* Mill.-Ariaceae (σχόλιο 1).
- Μήκων ή Μήκων η Συκεώνα λόγω της καλλιέργειας της στη Συκεώνα, *Papaver somniferum* L.- Papaveraceae. Το όνομα Μήκων η Συκεώνα αναφέρεται ήδη από τον Ησίοδο (8ος αιώνας π.Χ.). Ο οπός ονομάζετο *μηκώνιον* και χρησιμοποιείτο ως υπνωτικό.
- Λινόζωστις άρρηνη ή παρθένιον ή αργυρόν ή χρυσιτίς ή testiculata (Ρωμαίοι), λινόζωστις θήλυσ, *Mercurialis annua* L.-Euphorbiaceae. Το φυτό του Ερμή. Υπακτικό, χολαγωγό. Κατά τον Διοσκουρίδη, τα υδατικά παρασκευάσματα με φύλλα της θήλεος λινόζωστεως βοηθούσαν στη σύλληψη θήλεων τέκνων, ενώ της άρρηνος στη σύλληψη αρρένων.
- Πέπερι, μέλαν, λευκόν, μακρόν. *Piper nigrum* L., *P. album* Vahl, *P. longum* L.-Piperaceae. Δρόγη ινδική.
- Πολύγονον άρρεν, *Polygonum aviculare* L.-Polygonaceae. Χρησιμοποιείτο κατά της φυματίωσης.
- Πτέρις η θήλεια, *Athyrium filix-femina* (L.) Roth.-Athyriaceae. Με μέλι χορηγείτο ως ελμινθοκτόνο.
- Ρήον ή Ρα. *Rheum rhaponticum* L. – Polygonaceae. Θάμνος αυτοφυής στις υψηλές οροσειρές της Δ. Κίνας & του Α. Θιβέτ (da-huang). Αναφέρεται σε κινεζικό συνταγολόγιο από το 2700 π.Χ. Από την Δ. Κίνα πέρασε η καλλιέργεια πιο δυτικά στην Κασπία θάλασσα και τον Εύξεινο Πόντο. Έτσι απέκτησε και το όνομα Rha Ponticum= ρίζα του Πόντου. Από τον Εύξεινο πόντο πέρασε στη Μεσόγειο. Αναφέρεται από τον Διοσκουρίδη και τους μεταγενέστερους (βλ. σχ. 24, κεφ. 1).
- Ρήον βάρβαρον *Rheum rhabarbarum* L.-Polygonaceae.
- Ρόδον, *Rosa* sp.-Rosaceae. Εισήχθηκε από την Ανατολή. Ο Όμηρος αναφέρει *ροδόεν έλαιον* για επίχριση και ο Διοσκουρίδης *έλαιον ρόδιον*, και τα δύο ήταν κατεργάσματα ρόδων με έλαιο. Επίσης αναφέρονται το *ροδόμελι*, οι *ροδίδες* (δισκία), ο *ροδίτης οίνος*, το *οξυρρόδιον* και το *ρόδιον μύρον* (σχόλιο 1).
- Ροιά (άγρια ροδιά). *Punica granatum* L.-Lythraceae (η λέξη Punica σημαίνει προερχόμενο από την Φοινίκη και η λέξη granatum ογείλεται στην αφθονία των κόκκων του, grana=κόκκοι). Η ρίζα χρησιμοποιείτο ως ανθελμινθικό φάρμακο (βλ. σχ. 24, κεφ. 1). *Σίδια*: οι φλοιοί των καρπών της

άγριας ροδιάς με στυπτικές ιδιότητες (διότι περιέχουν ταννίνες). Χρησιμοποιούνταν ως αντιδιαρροϊκό φάρμακο. *Βαλαύστια*: τα άνθη της άγριας ροδιάς.

- Σκόροδο, *Allium sativum* L.-Amaryllidaceae. Στομαχικό και σκωληκοκτόνον. Απαγορευόταν στους ιερείς λόγω της δυσσομίας του (βλ. σχ. 24, κεφ. 1).
- Σμύρνη και Στάχτη, Μυγθα. Η στάχτη ήταν η υγρή μύρρα. Χρησίμευε σε θυμιάματα και ως συστατικόν αλοιφών (βλ. σχ. 14, κεφ. 1).
- Κυνόγλωσσον ή Καβαλλάτιον ή σπληνίον ή σκόλυμος. *Cynoglossum pictum* Ait. ή *Cynoglossum officinalis* L.-Boraginaceae (Berendes, 1970) ή *Statice* sp. – Plumbaginaceae ή *Pirola rotundifolia* L.- Plumbaginaceae (Lankavel, 1866). Σε αλωπεκία και εσωτερικά ως μαλακτικό (Kühn, 1829).
- Βούγλωσσον ή λιμώνιον ή κυνόγλωσσον. *Anchusa* sp. μάλλον *Anchusa italica* Retz. – Boraginaceae (Lankavel, 1866).
- Κυνόσβατος ή οξυάκανθα, πιθανόν η *Capparis spinosa* L. var. *ovata* W.- Capparidaceae (Lankavel, 1866), που χρησιμοποιείτο εξωτερικώς ή *Rosa sempervivens* L. (ροδή η αειθαλής, κν. αγριοτριανταφυλλιά) ή *R. canina* L. (ροδή η κυνοροδή)-Rosaceae (Berendes, 1970). Εσωτερικά χρησιμοποιούσαν σκευάσματα με οίνο (Wellmann, 1958).
- Πήγανον, *Ruta graveolens* L.-Rutaceae. Εμμηναγωγό (βλ. σχ. 18, κεφ. 1).
- Όρχις, Salep. *Orchis* Tourn. ex L. – Orchidaceae. Αφροδισιακό.
- Κιννάβαρι. Ο Διοσκουρίδης αναφέρει ότι ορισμένοι το συγγέουν με το άμμιον (μίνιο). Το κιννάβαρι έρχεται από την Λιβύη και χρησιμοποιείται ως βαφική ύλη, επειδή δε είναι βαθύχρουν ορισμένοι το θεώρησαν εσφαλμένα ως αίμα δράκοντος (*sanguis draconis*) (σχόλιο 1). Έχει ανάλογη δύναμη προς τον αιματίτη λίθο και χρησιμοποιείται ως οφθαλμικό φάρμακο και με κηρωτή σε εγκαύματα και εξανθήματα (Lankavel, 1866, Berendes, 1970).
- Σκίλλα *Scilla maritima*= *Urginea maritima*-Liliaceae= *Drimia maritima* (L.) Stearn-Asparagaceae. Ο Πυθαγόρας είχε γράψει πραγματεία για τις θεραπευτικές ιδιότητες της σκίλλας. Ο βολβός της περιέχει γλυκοσίδες (βουφανολίδες) με καρδιοτονωτικές και διουρητικές ιδιότητες. Ο Ιπποκράτης αναφέρει κατάπλασμα με σκίλλα. Επίσης υπήρχε και το σκίλλοζος.
- Σύκα, *Ficus carica* L.-Moraceae. Εισήχθηκαν από τους Φοίνικες τον 9ο ή τον 8ο αιώνα π.Χ. Χρησιμοποιούσαν τα άωρα σύκα με το όνομα *όλυνθος*, καθώς και τα ξηρά σύκα, τις *ισχάδες*. Επίσης παρασκεύαζαν οίνο από σύκα.
- Σίλφιον μηδικόν, *Ferula assa-foetida* L.-Ariaceae (βλ. σχ 14, κεφ.1).
- Σήσαμον, *Sesamum indicum* L.-Pedaliaceae. Χρησιμοποιείτο θεραπευτικώς, ψημένο και αναμιγμένο με μέλι, οίνο κλπ. Ο Διοσκουρίδης αναφέρει το σησαμέλαιο, πολύ διαδεδομένο στους Αιγύπτιους.
- Στύραξ, *Styrax officinalis* L.- Styracaceae. Δρόγη αντισηπτική και επουλωτική (σχόλιο 1).
- Τιθύμαλλος, είδος ευφόρβιας, μάλλον *Euphorbia characias* L. ή *E. myrsinites* L. ή *E. paralias* L.- Euphorbiaceae. Ο γαλακτώδης οπός του χρησίμευε ως συμπαθητική μελάνη. Γενικώς οι ευφόρβιες: *Euphorbia characias* L., *E. spinosa* L., *E. peplus* L., *E. cyparissias* L. χρησιμοποιούνταν ήδη από την εποχή του Ιπποκράτη ως ιατρικά καθαρτικά (σχόλιο 1).
- Κνίδη, ακαλύφη. *Urtica dioica* L. ή *U. urens* L. ή *U. pilulifera* L. (κνίδη σφαιριδιόκαρπος) – Urticaceae. Τα ψημένα σπέρματά της χρησίμευαν σε πόνους της μήτρας (σχόλιο 1).
- Υοσκύαμος, *H. niger* L.-Solanaceae. Φυτό αφιερωμένο στον Ηρακλή. Χρησιμοποιούσαν ολόκληρη την πόα, τα σπέρματα και το έλαιο των σπερμάτων, καθώς και τη ρίζα (βλ. σχ. 7, κεφ. 1).

Κυριότερες ζωϊκές δρόγες των αρχαίων Ελλήνων. Οι φαρμακολογικές ιδιότητες αναφέρονται, όπως είναι καταγεγραμμένες στο έργο *περί Ιατρικής Ύλης* του Διοσκουρίδη

Κανθαρίδες, βουπρήστιδες

Θερμαντικό, κατά της λέπρας και των λειχήνων

Όρχις κάστορος

Σε γυναικείες νόσους

Στέαρ χηνός και μυελός οστών

Έκδοχα

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΦΑΡΜΑΚΕΥΤΙΚΗΣ

Γάλα γυναικείο	Κατά της φθίσης
Κηρός, πρόπολις	Έκδοχα
Μέλι	Γλυκαντικό, διαιτητικό, θεραπευτικό μέσο
Ιχθυόκολλα	Σε έμπλαστρα και σε «τετάνωθρα» (μάσκα) προσώπου
Οίσυπος	Η σύγχρονη λανολίνη
Σκόληκες	Παρασκευάζεται αλοιφή με λίπος από χήνα ή έλαιο
Βδέλλες	

Ο Ιπποκράτης απέφευγε τα αηδή ζωικά φάρμακα, ενώ ο Διοσκουρίδης στο 2ο βιβλίο του αναφέρει τέτοια φάρμακα, τα οποία ήταν κατανοητά από το λαό.

Πίν. 2. Κυριότερα **ανόργανα και ορυκτά φάρμακα**, καθώς και οι φαρμακολογικές ιδιότητές τους, που περιγράφονται στο έργο *περί Ιατρικής Ύλης του Διοσκουρίδη*

Αιθάλη λιβανωτού ή στύρακος	
Ακόνη Ναξία	Είδος σμύριδος ή μίγμα σιδήρου. Σε αλωπεκία (επιχρίσεις) και εσωτερικώς με όξος σε επιληψία
Άλας αιγύπτιο	Σε αρθρικούς πόνους
Άλας θηβαϊκό	εμμηναγωγό
Άλός άνθος (πιθανόν σόδα αναμεμιγμένη με εμπυρευματικές ουσίες)	Σε κακοήθη έλκη των γεννητικών οργάνων, σε πυόρροια των ώτων και σε αμβλυωπία
Άλός άχνη (αφρός θαλάσσης επικαθή-μενος στους βράχους-περιέχει χλωριούχα και θειικά άλατα αποξηραμένα)	Ίδια χρήση με το προηγούμενο
Άλς, άλες (ορυκτό χλωριούχο νάτριο)	Σε ατμόλουτρα, με μέλι ως καθαρτικό, με έλαιο και αφένημα κριθής σε υποκλυσμούς, σε οφθαλμικές παθήσεις, σε δήγματα ερπετών, σε ερυσίπελας, σε ωταλγίες κλπ.
Άλμη (διάλυμα άλατος σε νερό)	Στυπτικό, σε κλύσματα επί δυσεντερίας
Άμμος (διαπυρωμένη από τον ήλιο)	Σε αμμόλουτρα υδρωπικών
Αντίσποδον και αντισπόδιον	Είχε ιδιότητες μεταλλικών οξειδίων. Λαμβανόταν από την τέφρα μίγματος φύλλων μύρτου, κυδωνίων, σχίνου κλπ.
Αρμένιον (πιθανόν χαλκούχο ορυκτό-αζουρίτης ή άργιλος εμποτισμένη με άλας χαλκού)	Δράση παρόμοια, αλλά ηπιώτερη της χρυσόκολλας
Αρσενικόν ή αρρενικόν (κίτρινη σανδαράχη, As_2S_3)	Καυστικό, εσχарωτικό, αποψιλωτικό
Ασβόλη, αιθάλη	Στυπτικό, σε εγκαύματα, με κηρωτή επολωτικό σε έλκη
Άσφαλτος	Με χοίρειο στέαρ σε εγκαύματα, με θείο σε υποκαπνισμούς κατά της υστερίας
Γη αμπελίτις ή φαρμακίτις.	Πρόκειται για τέφρα από ρητίνες ρητινοφόρων δένδρων της Σελεύκειας της Συρίας. Χρησιμοποιείτο σε τριχοβαφές και στα αμπέλια πριν ακόμη ωριμάσουν τα σταφύλια για να σκοτώνουν τους σκώληκες.
Γη ερετριάς (άργιλος ή κρητίς)	Στυπτικό, μαλακτικό
Γη κιμωλία (λευκή και ερυθρή γη)	Με όξος κατά παρωτίδος, εγκαυμάτων και φλογώσεων

Γη λημνία (ερυθρή άργιλος) «Η δε Λημνία λεγομένη γή έστιν εκ τινος υπονόμου αντρώδους αναφερομένη, ήν οι εκεί άνθρωποι αναπλάσσοντες και σφρα- γίζόμενοι εικόνοι αιγός σφραγιδα καλού- σιν....»	Εμετικό, αντίδοτο δηλητηρίων, θεραπευτικό πληγών.
Γη μηλία (άργιλλος)	Κατά της λέπρας
Γη πνιγίτις (άργιλλος)	Δράση ανάλογη της κιμωλίας γης, αλλά ηπιότερη
Γη σαμία (άργιλλος ή κρητίς)	Σε γυναικολογικές παθήσεις
Γη χία (άργιλλος)	Ψιμύθιο για το πρόσωπο
Γύψος (θεικό ασβέστιο)	Με σιτάλευρο, ως ποτό, σε μητρορραγίες. Στυπτικό
Διφρυγές (υπολείμματα από την εκκα- μί-νευση χαλκού και ψευδαργύρου)	Στυπτικό, ξηραντικό, επούλωτικό. Με τερεβινθίνη ή κηρωτή στη θεραπεία των αποστημάτων
Θείον	Σε υποκαπνισμούς επί υστερίας, σε επιχρίσεις κατά της λέπρας, με ρητίνη σε δήγματα από σκορπιούς
Ινδικόν (το ορυκτό βαφικό, περιέχει κυρί- ως CuS)	Σε έλκη, εγκαύματα, οφθαλμικά νοσήματα
Ιός σιδήρου (οξειδίο του σιδήρου)	Στυπτικό σε υποθέματα επί λευκόρροιας των γυναικών. Με όξος (οξικός σίδηρος) σε επιχρίσεις κατά του ερυσι- πέλατος και σε αλοιφές κατά της αλωπεκίας
Καδμεία ή πομφόλυξ (οξειδίο του ψευδαρ- γύρου)	Στυπτικό, επούλωτικό σε κακοήθη έλκη και στην οφθαλ- ματρική
Κεραμίτις (άργιλλος)	Ξηραντική σε πυώδη έλκη
Κιννάβαρι (θειούχος υδράργυρος)	Σε οφθαλμικές νόσους, στυπτικό και με κηρωτή σε εξαν- θήματα
Κοράλλιον ή κουράλιον (ο εξ ανθρακι-κού ασβεστίου σκελετός του ζωόφυτου)	Στυπτικό, επούλωτικό
Κύανος (πιθανόν λαζούλιθος)	Κατασταλτικόν, εσχарωτικό
Λεπίς στομώματος (οξειδίο του σιδήρου)	Καθαρτικό
Λιθόκολλα (μίγμα κόνεως από παριανό μάρμαρο και ταυρόκολλας)	Για ανακόλληση των βλεφαρίδων
Λίθος αετίτης (οξυπυριτικόν ορυκτό)	Σε αλοιφές επί επιληψίας
Λίθος αιματίτης (ορυκτό οξειδίο του σιδήρου)	Στυπτικό σε αιμοπτύσεις, οφθαλμικά νοσήματα και διου- ρητικό με οίνο
Λίθος αλαβαστρίτης ή όνουξ (ίσως αλάβα- στρο-θεικό ασβέστιο)	Με κηρωτή σε στομαχικούς πόνους
Λίθος αραβικός (λευκό μάρμαρο ή αραγω- νίτης)	Οδοντόσκηνη
Λίθος άσσιος (αγνώστου συστάσεως)	Απισχναντικό, σε δοθήνες

Λίθος γαγάτης (φαιάνθραξ)	Μαλακτικό, σε υποκαπνισμούς σε υστερικούς σπασμούς και σε αλοιφές κατά της ποδάγρας
Λίθος γαλακτίτης (πιθανόν ανθρακικό ή φωσφορικό ασβέστιο)	Σε οφθαλμικά αποστήματα
Λίθος γεώδης (άργιλλος)	Στυπτικός, ξηραντικός, σε οφθαλμικές νόσους
Λίθος θρακίας (σκληρός φαιάνθραξ)	Ίδιες χρήσεις με τον γαγάτη λίθο
Λίθος θυΐτης (μάλλον φωσφορικών αργίλιο)	Σε οφθαλμικές νόσους
Λίθος ίασπις (οξυπυριτικό ορυκτό άγνωστης συστάσεως)	Σε περίαπτα ως ωκυτόκιο μέσο, που έδεναν στο μηρό της επιτόκου
Λίθος ιουδαϊκός (άγνωστης χημικής συστάσεως)	Διουρητικό και σε νεφρολιθίαση
Λίθος μαγνήτης (Fe ₃ O ₄)	Με μελίκρατο
Λίθος μελιτίτης (πιθανόν αργιλούχο ορυκτό)	Χρήσεις ανάλογες με τον γαλακτίτη
Λίθος μεμφίτης (άγνωστης συστάσεως)	Ακίνδυνο αναισθητικό εγχειρήσεων (με επίχριση του σώματος)
Λίθος μόροχθος (τάλκης ή στεατίτης)	Σε πόνους της κύστης και σε αιμοπτύσεις
Λίθος ο εν τοις σπόγγις (ανθρακικό ασβέστιο)	Με οίνο σε λιθίαση
Λίθος οστρακίτης (πιθανόν όστρακο θαλασσιών ζώων ή κόκκαλο σουπιάς)	Με οίνο ως ποτό για επίσχεση των εμμήνων, ψίλωθρο γυναικών (=αποτριχωτικό)
Λίθος οφίτης (ένυδρο πυριτικό μαγνήσιο)	Σε περίαπτα για κεφαλαλγίες και σε οφιόδηκτους
Λίθος πυρίτης (κατά τον Διοσκουρίδη ο χαλκοπυρίτης, κατά τον Πλίνιο ο μυλόλιθος)	Αποκαθαρτικό, καιόμενος και αναμιγνυόμενος με μέλι
Λίθος σεληνίτης (γύψος)	Σε επιληψία και σε περίαπτα
Λίθος σχιστός (είδος αιματίτου)	Σε ραγάδες και κήλη
Λίθος φρύγιος (αργιλούχο ορυκτό ή ηφαίστειος σκωρία)	Στυπτικό, εσχαρωτικό, με κηρωτή σε εγκαύματα
Μελαντηρία (αμφίβολη η σύστασή του, ίσως ακάθατος θεικός σίδηρος των βυρσοδειψών)	Χρήσεις, όπως και το μίσυ
Μίλτος (σιδηρούχος άργιλλος, κοκκινόχωμα)	Στυπτικό, σε έμπλαστρα
Μίσυ (μάλλον σιδηροπυρίτης, FeS ₂)	Καθαιρετικό, στην παρασκευή εμπλάστρων, με οίνο σε γυναικολογικές παθήσεις και στην οφθαλμιατρική

Μόλυβδος: πολλά είδη	
Μόλυβδος ο μεταλλικός	Σε επίδεση πληγών, επουλωτικό
Πεπλυμένος (μολυβδόσκονη με κάποιο οξειδίο)	Στυπτικό, αιμοστατικό επί κονδυλωμάτων και αιμορροΐδων
Κεκαυμένος (οξειδία του μολύβδου)	Ισχυρότερος του προηγούμενου
Σκωρία μολύβδου (μίγμα οξειδίων του μολύβδου)	Στυπτικότερος του κεκαυμένου
Μολυβδοειδής λίθος (ίσως γαληνίτης)	Ως η σκωρία
Σκωρία αργύρου (μολυβδόχο παραπροϊόν από την εκκαμίνευση του αργύρου)	Στυπτικό, αναπλαστικό του δέρματος, για παρασκευή εμπλάστρων
Λιθάργυρος ή άνθος αργύρου (οξειδίο του μολύβδου)	Στυπτικό, για πρόληψη διαπύσης τραυμάτων, επουλωτικό σε οφθαλμικά νοσήματα
Ψιμίθιο (βασικός ανθρακικός μολύβδος)	Σε οφθαλμικά κολλύρια, λευκαντικό προσώπου
Σάνδυξ (πυρωθέν ψιμίθιο)	Ως το ψιμίθιο
Μίνιο ή άμμιον	Χρωστική
Μολύβδαινα (ασαφής η σύσταση, πιθανόν μίγμα από οξειδία μολύβδου, αργύρου και ασβέστου)	Σε νόσους της μήτρας, των ώτων, επουλωτικό κλπ
Νίτρον και αρχαιότερα λίτρον (η ορυκτή σόδα και όχι το νιτρικό νάτριο ή κάλιο)	Σε τροχίσκους, εισαγόμενους στα γεννητικά όργανα για σύλληψη
Νιτρούχο ύδωρ	Σε δερματικές νόσους, σε πεσσούς, σε αλοιφή στυπτική, σε κλύσματα, σε στοματοχρίσματα
Αφρός νίτρου (ποτάσσα)	Εσωτερικά σε κωλικούς, σε εγχύσεις σε νόσους των ώτων και εξωτερικά σε έμπλαστρα για λέπρα
Όστρακα (κέραμοι ψημένοι)	Με όξος σε κνησμό, εξανθήματα. Σε αλοιφή για τις χοιράδες (χοιράδωση: φυματιώδης ασθένεια που προσβάλλει τους λεμφαδένες του λαιμού)
Πομόλυξ (βλ. καδμεία)	Χρήσεις, όπως και η καδμεία
Σανδαράκη ερυθρή (As_2S_3)	Καθαιρετικό. Σε σκόνη σε ωτίτιδες, με τερεβινθίνη σε αλωπεκία, με έλαιο σε φθειρίαση και σε καταπότια κατά του άσθματος. Συστατικό του <i>καρικού φαρμάκου</i> (αλοιφή για πληγές)
Σανδαράκη ψευδής (είδος οξειδίου του μολύβδου)	Όπως το προηγούμενο
Σάπφειρος (δεν πρόκειται περί του πολυτίμου λίθου, αλλά για κάποιο ορυκτό με χαλκό)	Ως ποτό σε σκορπιόδηκτους, σε κηλίδες του κερατοειδούς
Σμύρις (λίθος)	Σε ουλίτιδες και για καθαρισμό των οδόντων
Στίμμι και στίβι (ορυκτός αντιμονίτης- Sb_2S_3)	Επουλωτικό ελκών, με στέαρ κατά των εγκαυμάτων
Στυπτηρία (αργιλούχα ορυκτά)	Σε ουλίτιδες, φαγέσορες, ξηραντικό πληγών, στυπτικό, σε αιμορραγίες

Σώρου (πιθανόν ορυκτός θειικός χαλκός, μαζί με ακάθαρτο θειικό σίδηρο και περίσσεια οξέος)	Σε οδονταλγίες, τερηδόνα, για τα μαλλιά ως μαύρη βαφή
Τέφρα κληματίνη (ανθρακικό κάλιο, προερχόμενο από την αποτέφρωση φυτών)	Με όξος ως επιθέματα σε δήγματα από ερπετά και σκύλους και ως αντίδοτο σε δηλητηριάσεις από μανιτάρια
Τέφρα η φρυγία	Οφθαλμικό φάρμακο
Τίτανος (άσβεστος)	Καυστικό, εσχарωτικό
Τρυξ (το ίζημα από παλαιό οίνο, ανθρακικό κάλιο και μεταλλική σκωρία)	Σε τροχίσκους αντί σάπωνος, στυπτικό, αντιρρευματικό
Υδράργυρος	Δηλητήριο, διαβρωτικό. Αντίδοτο: γάλα
Χαλκός: πολλά χαλκούχα φάρμακα	
Κεκαυμένος χαλκός (πιθανόν είδος οξειδίου)	Στυπτικό, εμετικό, επιπαστικό, επουλωτικό
Άνθος χαλκού (κάποιο οξείδιο)	Επουλωτικό, σε αιμορροΐδες, στυπτικό, διαλυτικό σαρκωμάτων κλπ
Χαλκίτις (ορυκτό χαλκού)	Εσχарωτικό, επουλωτικό σε οφθαλμικούς πόνους, αντιψωρικό κλπ
Χάλκανθο, χαλκανθές, χαλκάνθη (θειικός χαλκός)	Στυπτικό, ανθελμινθικό, εμετικό, εσχарωτικό κλπ
Χρυσόκολλα (πολλές ουσίες, ίσως μαλαχίτης)	Μαλακτικό, ξηραντικό, σμηκτικό ούλων, εμετικό
Ιός (βασικός ανθρακικός χαλκός)	Εσχарωτικό, επουλωτικό σε οφθαλμικές και σε γυναικολογικές νόσους
Ιός σκώληκος (ορυκτό, οξείδιο του χαλκού)	Στυπτικό
Λεπίς χαλκού (οξείδιο του χαλκού)	Στυπτικό, επουλωτικό, στην οφθαλμολογία
Σποδός (μεταλλικό οξείδιο)	Επουλωτικό
Σποδός κυπρίη (οξείδιο του χαλκού)	Επουλωτικό σε οφθαλμικές νόσους, σε έμπλαστρα
Σποδός ιλλυρίη (οξείδιο του χαλκού)	Επουλωτικό πληγών
Σποδός χρυσίη μετά μίσυος (άγνωστο)	Σε έμπλαστρα γυναικολογικών παθήσεων
Μέλαν το κύπριον (ίσως οξείδιο του χαλκού)	Σε πεσσούς γυναικολογικών παθήσεων
Ώχρα (ορυκτό από άργιλλο και οξείδιο του σιδήρου)	Στυπτικό, διαλυτικό φυμάτων και σαρκωμάτων

Η λημνία γη υπήρξε το πρώτο τυποποιημένο φάρμακο στην ιστορία της φαρμακευτικής.

Σύσταση: αποτελείται κυρίως από πυριτική άργιλο και οξείδιο του αργιλίου. Περιέχει επίσης υψηλό ποσοστό οξειδίων του σιδήρου (4-6%) που της δίνουν χαρακτηριστικό καστανέρυθρο χρώμα. Η θέση από την οποία εξορυσσόταν εντοπίζεται στο λόφο Δεσπότης, το Μόσυγλο των αρχαίων (όπου σύμφωνα με την ελληνική μυθολογία έπεσε ο Ήφαιστος μετά το διωγμό του από τον Όλυμπο), νότια του ναού του Σωτήρος. Προφανώς, ο λόφος Δεσπότης οφείλει το όνομά του στο διοικητή του νησιού, ο οποίος έφερε τον τίτλο «Δεσπότης της Λήμνου» στα υστεροβυζαντινά χρόνια.

Κατά την αρχαιότητα, η τελετή της εξόρυξης της λημνίας γης καθαγιαζόταν από ιέρεια που ερχόταν από την πρωτεύουσα της Λήμνου, Ηφαιστία στις 6 Μαΐου, νωρίς το πρωί ώστε το χώμα να είναι μαλακό από την υγρασία. Ακολούθως μεταφερόταν στην πόλη, όπου συσκευαζόταν σε δισκία και σφραγιζόταν με τη μορφή μιας αίγας ή της θεάς Άρτεμης. Στους χριστιανικούς χρόνους, η τελετή συνδυάστηκε με την εορτή του Σωτήρος και γινόταν στις 6 Αυγούστου. Η σφραγίδα έφερε τη μορφή του Χριστού και την αποκαλούσαν αγιόχωμα. Κατά την τουρκοκρατία, σφραγιζόταν με την ημισέληνο ή με άλλες επίσημες οθωμανικές σφραγίδες που έγραφαν «tin-i mahtum» (σφραγισμένος πηλός). Η τελετή είχε χαρακτήρα παλλημνιακής εορτής. Γινόταν από χριστιανό ιερέα παρουσία επισήμων, Ελλήνων και Τούρκων. Στην Ευρώπη ήταν γνωστή ως terra lemnia ή terra sigillata (σφραγισμένη γη) και είχε υψηλή τιμή.



Για την ιατρική των αρχαίων Ελλήνων πληροφορίες αντλούνται και από μη ιατρικά έργα, όπως αυτά του Ευριπίδη, του Αριστοφάνη, του Ηρόδοτου, του Θουκυδίδη και του Ξενοφόντα, οι οποίοι παρεπιπτόντως αναφέρουν και φαρμακευτικά ή τοξικά φυτά.

Ο Ηρόδοτος (484-410 π.Χ.) στην εννεάτομη Ιστορία του αναφέρει 65 φυτά και αρωματικές δρόγες, που διακινούνταν μεταξύ Ελλήνων και άλλων λαών. Ο Ηρόδοτος καταγόταν από την Αλικαρνασσό και περιηγήθηκε σε πλείστες χώρες, όπως την Φοινίκη, τον Πόντο, την Σικελία, την Κύπρο, τη Βαβυλωνία, την Περσία, την Αίγυπτο, την Ιταλία, τη Θεσσαλία κλπ., όπου απέκτησε πολλές γνώσεις. Αναφέρει τον στύρακα (σχόλιο 1), που εισήχθηκε στην Ελλάδα από τους Φοίνικες. Ακόμη αναφέρει την χρήση της καννάβεως ως ηδονιστικό μέσο από τους Σκύθες, το καστόριον για την υστερία (σχόλιο 1), την καλλιέργεια του κίκεως (βλ. σχ.7 κεφ.1) και την λήψη κικελαιού με έκθλιψη και θέρμανση των σπερμάτων και τη χρήση του ως καθαρτικό, πολλά αρωματικά φυτά κλπ.

Ο Αγαθαρχίδης (120 π.Χ.) απο την Κνίδα ήταν συγγραφέας πολλών γεωγραφικών βιβλίων, από τα οποία μόνο αποσπάσματα διασώθηκαν με τίτλο *περί Ερυθράς Θαλάσσης*, που παρέχουν πληροφορίες για τα αρτύματα, τα εδώδιμα φυτά και τα θυμιάματα της Αραβίας και της Σομαλίας.

Ο Στράβων (66 π.Χ.-24 μ.Χ.) ήταν σπουδαίος ιστορικός και γεωγράφος της αρχαιότητας. Καταγόταν από την Αμάσεια του Πόντου και είχε ταξιδεύσει επί μακρόν από τον Εύξεινο Πόντο μέχρι την Αιθιοπία, καθώς και σε πολλές περιοχές της Μικράς Ασίας και ανατολικότερα. Στο διασωθέν έργο του, τα *Γεωγραφούμενα*, που αποτελείται από 17 βιβλία, περιγράφει τη γλωρίδα πολλών περιοχών και δίνει πληροφορίες βοτανικές, φαρμακολογικές και εμπορικές.

Ο Αρριανός, ιστορικός και γεωγράφος από την Νικομήδεια της Βιθυνίας (95-175 μ.Χ.), παρουσιάζει στα έργα του πολλές δρόγες.

Οι αρχαίοι Έλληνες γνώριζαν αρκετές μεθόδους επεξεργασίας δρογών και χρησιμοποιούσαν τεχνικά όργανα από κοινή άργιλλο (κέραμο) και καθαρή άργιλλο. Ο βαθμός δραστηριότητας των αρχαίων Ελλήνων εικάζεται από το μέγεθος γιγαντιαίων πήλινων αγγείων ύψους 2 μ. και διαμέτρου 1 ½ μ, βάρους δε 1 τόνου. Έχουν ευρεθεί και διάφορα πολύσχημα δοχεία, επίπεδες κάψες, αποστακτηροειδή σκεύη, δοχεία διαυγασμού κλπ. Επιπλέον είχαν γνώσεις βαφικής τέχνης με τη χρήση φυτικών χρωμάτων, μεταλλουργίας, εκκαμίνευαν τον χαλκό, τον σίδηρο κ.ά., παρασκεύαζαν άλατα χαλκού, ζύθο, οίνο κλπ.

Επίσης εφάρμοζαν διάφορες δοκιμασίες για να ελέγχουν τις νοθείες σε διάφορα φάρμακα και τρόφιμα, που ήταν συνήθεις στην αρχαιότητα. Αναφέρονται τα ακόλουθα παραδείγματα: τα σκευάσματα του χαλκού δοκιμάζονταν με πάπυρο εμποτισμένο σε κατέργασμα κηκίδων (περιέχουν γαλλοτανίνες) για την ανίχνευση χαλκάνθου, ο οίνος δοκιμαζόταν με έλασμα μολύβδου. Επίσης έκαναν διάφορες δοκιμασίες για δρόγες όπως ο στύραξ, το όπιο, ο κρόκος, το ινδικόν, το δρακόντειο αίμα (σχόλιο 1) κλπ.

Φαρμακευτικά όργανα

Οι αρχαιολογικές ανασκαφές έχουν φέρει στο φως ποικίλα λίθινα, πήλινα και μεταλλικά φαρμακευτικά όργανα, σκεύη, ζυγούς, έκθλιπτρα, κόσκινα κλπ. Κατωτέρω αναφέρονται ορισμένα:

- Θυεία, θυία, ἴγδις, ὄλμος*= ιγδίων, κοινώς γουδί
- Δοίδυξ, ἀλετρίβανος, ἰδιοκόπανον, κώταλις, τριπτήρ, ὕπερος* =το γουδοχέρι
- Ναγεύς, λακτίς, ὕπερος, ὕπερον*= το ξύλινο γουδοχέρι
- Κύμβη, κυμβίον*= αγγείο προς πόση
- Λοπάς*= πήλινο σκεύος, είδος χύτρας
- Τρυβλίον*= πινάκιον ή μέτρον όσο η κοτύλη
- Σείσων*= πήλινο καβουρδιστήρι
- Αὐθέψης*= σκεύος με δύο πυθμένες, ο κάτω σε επαφή με τη φωτιά και στον επάνω τοποθετείτο το υγρό προς βράσιμο (είδος αυτόκαυστου).
- Πανθέψης*= αγγείο για το ψήσιμο
- Σκύφος, σκυφίον*= ποτήρι
- Σκυφία*= κάψα
- ἰπνός*= κλίβανος, κάμινος
- Τορόνη, τρυπήλη, τρυπηλίσ*= μεγάλο κουτάλι για ανακάτεμα (κύκηθρον), ξυλοκουτάλα
- Χειρομύλη*= χειρόμυλος
- Υδρομύλη, υδραλέτης*= υδρόμυλος

ΣΧΟΛΙΑ

Σχόλιο 1

Αγχούσα: *Anchusa tinctoria* L. – Boraginaceae. Η ρίζα περιέχει χρωστικές ουσίες, παράγωγα ναφθακινόνης (αλκαννίνη, σικονίνη). Η δρόγη χρησιμοποιείται ως επουλωτικό.

Αψίνθιον, *Artemisia absinthium* L. – Asteraceae. Η πόα είναι παραδοσιακής χρήσης φυτικό φάρμακο σε: α) περιστασιακή απώλεια όρεξης, β) ήπιες γαστρεντερικές διαταραχές (www.ema.eu).

Αγνός ή λυγός (λυγαριά): *Vitex agnus-castus* L., fructus. Οι καρποί είναι παραδοσιακής χρήσης φυτικό φάρμακο για την ανακούφιση των συμπτωμάτων τις ημέρες πριν την έμμηνο ρύση (προεμμηνορροϊκό σύνδρομο).

Βάτος: *Rubus idaeus* L.- Rosaceae. Τα φύλλα είναι παραδοσιακής χρήσης φυτικό φάρμακο σε α) συμπτωματική ανακούφιση ήπιων σπασμών κατά την έμμηνο ρύση, β) συμπτωματική αγωγή φλεγμονής στοματικής κοιλότητας και λάρυγγα, γ) ήπια διάρροια (www.ema.eu).

Γεντιανή: *Gentiana lutea* L.- Gentianaceae. *Gentianae radix*. Οι ρίζες είναι παραδοσιακής χρήσης φυτικό φάρμακο σε ήπια δυσπεψία/γαστρεντρικές διαταραχές και σε περιστασιακή απώλεια όρεξης (www.ema.eu). Η δρόγη έχει πικρή γεύση, λόγω των εμπεριεχομένων σεκοϊριδοειδών: γεντιοπικροσίδη, αμαρογεντιοσίδη, που είναι τα δραστικά συστατικά.

Γλυκύριζα: *Glycyrrhiza glabra* L., *G. inflata* Bat., *G. uralensis* Fisch. Radix –Fabaceae. Παραδοσιακής χρήσης φυτικό φάρμακο σε δυσπεψία (έως 4 εβδομάδες) και σε καταρροή της αναπνευστικής οδού ως αποχρεμπτικό, με αντιφλεγμονώδη και αντιική δράση (έως μία εβδομάδα) (www.ema.eu).

Κύρια δραστικά συστατικά τα τριτερπένια: γλυκυρητινικό οξύ (= 3β-υδροξυ-11-οξο-ολεαν-12-εν-30-οϊκό οξύ) και ο ετεροσίδης του, το γλυκυρριζινικό οξύ ή γλυκυρριζίνη.

Δρακόντειο αίμα: φυτικό προϊόν με κόκκινο χρώμα, που προερχόταν από διάφορα φυτά και ήταν δημοφιλές στους Ρωμαίους. Το έπαιρναν κυρίως από το θαμνώδες δενδρύλιο *Dracaena cinnabari* Balf.f.- Asparagaceae, που αυτοφύεται εν αφθονία στη νήσο Socotra, ανοικτά της Υεμένης, μεταξύ Σαουδικής Αραβίας και Αφρικής. Διεγερτικό και εκτριπτικό. Η ρητίνη της ρίζας χρησιμοποιείται σε γαργαρισμούς, ως στυπτικό. Η ρίζα χρησιμοποιείται σε ρευματισμούς και τα φύλλα είναι άφυσα. Επίσης, το δρακόντειο αίμα μπορεί να προερχόταν

από το φυτό *Calamus draco* Willd.-Arecaceae = *Daemonorops draco* (Willd.) Blume-Arecaceae, ιθαγενές στα νησιά της Μαλαισίας. Η ρητίνη αυτή χρησιμοποιείται και για τον χρωματισμό των βερνικιών. Επίσης λαμβάνεται και από είδη του γένους *Pterocarpus* Jacq.- Fabaceae, ιθαγενή της Δ. Αφρικής, της Ινδίας, της Κίνας, κυρίως από τα είδη *P. indicus* Willd., *P. marsupium* Roxb., *P. santalinus* L.f. και *P. erinaceus* Poir.

Δίκταμος: *Origanum dictamnus* L. (*Amaracus dictamnus* (L.) Bentham)-Lamiaceae. Φυτικό φάρμακο παραδοσιακής χρήσης σε: α) βήχα λόγω κρυολογήματος, β) ήπιες γαστρεντερικές διαταραχές, γ) ήπιες δερματικές φλεγμονές και μώλωπες (www.ema.eu). Τα φύλλα του είναι πλούσια σε άπολα τερπένια και πολικά συστατικά, όπως δενιρίδια, φαινολοξέα, φλαβονοειδή, απλές φαινόλες.

Το όνομα του δίκταμου προέρχεται από το όνομα του όρους Δίκη (στο νομό Λασιθίου της Κρήτης) και τη λέξη θάμνος, ετυμολογικά σημαίνει επομένως θάμνος της Δίκης. Το όρος Δίκη κατά τα μινωικά χρόνια ήταν αφιερωμένο στο Δία και ήταν γνωστό και ως «Κνωσία Δίκη». Ο δίκταμος στην αρχαιότητα θεωρούνταν πανάκεια, φάρμακο για όλες τις παθήσεις, για την αντιμετώπιση προβλημάτων του στομάχου και του πεπτικού συστήματος γενικότερα, της σπλήνας, των ρευματικών και αρθρικών, της μήτρας αλλά και της δυστοκίας, ενώ χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα σαν επούλωτικό και παυσίπονο. Οι θεραπευτικές ιδιότητες του φυτού έχουν σημειωθεί από πολλούς αρχαίους συγγραφείς. Οι επούλωτικές ιδιότητες του δικτάμου αναφέρονται πρώτα από τον Αριστοτέλη στο έργο του *Περί Ζώων Ιστορία*, σύμφωνα με την οποία τα αγριοκάτσικα της Κρήτης τρέφονταν με δίκταμο για να επούλωθούν οι πληγές τους από τα βέλη των κυνηγών. Για την ιδιότητα αυτή γράφει επίσης και ο Βιργίλιος στην *Αινειάδα*, ο οποίος οδηγεί τη θεά Αφροδίτη στην Ίδη της Κρήτης προς αναζήτηση δίκταμου, ώστε να θεραπεύσει τον πόνο του τραυματισμένου υιού της Αινεία. Με τη συγκεκριμένη δρόγη είναι συνδεδεμένη και η θεά Άρτεμις, προστάτιδα του κυνηγιού και των άγριων ζώων, η οποία παρουσιάζεται συχνά στεφανωμένη με δίκταμο. Αξίζει να σημειωθεί ότι η σύνδεση αυτή αποδίδεται εκτός από την επούλωτική και στην ωκυτόκιο δράση του δικτάμου, καθώς η Άρτεμις ήταν και θεά της μητρότητας. Η ευεργετική δράση του δίκταμου κατά τον τοκετό αναφέρεται από τον Ιπποκράτη στο έργο του *Περί Γυναικείας Φύσεως*, όπου το ονομάζει *ωκυτόκιον*. Ο Διοσκουρίδης αναφέρει άλλη μία γυναικολογική ιδιότητα του δικτάμου, την εκτρωτική.

Διασκόρδιον: *Electuarium diascordium*. Περιείχε *Florum Rosarum rubrarum*, *boli armeni*, *herba scordii* (*Teucrium scordium* L.-Lamiaceae), *herba Origani dictamni*, *cortex Cinnamomi*, *gummi arabicum*, *styrax*, *radix Gentianae*, *radix Rumicis acetosae*, *Piper longum* L., *rhizoma Zingiberis*, *opium*, μέλι (Theil, 1816). Υπακτικό. Στα διάφορα ιατρικά εγχειρίδια και Φαρμακοποιίες αναγράφονταν διάφορες παραλλαγές.

Teucrium scordium L.-Lamiaceae. Χρησιμοποιούνταν ολόκληρη η πόα σε βραστό νερό ή οίνο και το κατέργασμα προστίθετο στο έκγλειμα, το λεγόμενο *διασκόρδιο* των φαρμακοπωλών. Χρησιμοποιείται ως ανθελμινθικό και εξωτερικά σε επιφανειακές πληγές (Πύρρος, 1838).

Ελαία: *Olea europaea* L., *folium*- Oleaceae. Τα φύλλα είναι παραδοσιακής χρήσης φυτικό φάρμακο, που χρησιμοποιείται για να βελτιώσει την νεφρική απομάκρυνση νερού σε ήπιες περιπτώσεις κατακράτησης νερού (www.ema.eu). Κύριο δραστικό συστατικό είναι η ολεωρωπεΐνη, ένα σεκοϊριδοειδές με αντιυπερτασική δράση, διασταλτική των στεφανιαίων αγγείων, αντιαρρυθμική και σπασμολυτική. Η χαλαρωτική δράση επί των λείων μυϊκών ινών των αγγείων εκδηλώνεται ανεξάρτητα της κατάστασης του ενδοθηλίου των αγγείων. Η ολεωρωπεΐνη εμφανίζει και άλλες φαρμακολογικές δράσεις, όπως υπογλυκαιμική και αντιφλεγμονώδη. Μέχρι σήμερα τρία διαφορετικά αντιυπερτασικά συστατικά έχουν απομονωθεί από τα φύλλα της *O. europaea*, που το καθένα δρα με διαφορετικό μηχανισμό δράσης: η ολεωρωπεΐνη (αγγειοδιαστολή), η ολεασίνη (αναστολέας του ενζύμου ACE) και η β-(3,4-διυδροξυφαινολο)αιθανόλη, με δράση ανταγωνιστική των ιόντων Ca²⁺. Η τελευταία ουσία πιθανόν να είναι προϊόν διάσπασης της ολεωρωπεΐνης, η οποία είναι ασταθής ουσία. Επίσης τα φύλλα ελαίας περιέχουν και φαινολικά παράγωγα (πχ. υδροξυτυροσόλη, προϊόν υδρόλυσης της ολεωρωπεΐνης, ολεοκανθάλη) με αντιοξειδωτική δράση.

Ελελίφασκος: *Salvia officinalis* L.-Lamiaceae. Τα φύλλα είναι παραδοσιακής χρήσης φυτικό φάρμακο σε α) ήπια προβλήματα δυσπεψίας, όπως αίσθημα καύσου και τυμπανισμός, β) υπερβολική εφίδρωση, γ) στην συμπτωματική αγωγή φλεγμονών του στόματος και του λάρυγγα δ) στην ανακούφιση ήπιων δερματικών φλεγμονών (www.ema.eu). Ακόμα, το είδος αυτό συμπεριλαμβάνεται και σε συνδυαστικά φυτικά σκευάσματα για τη θεραπεία της οξείας και της χρόνιας βρογχίτιδας (Li et al., 2013).

Η ποσότητα των φύλλων του φυτού, που καταναλώνονται ως μαγειρικό βότανο δεν προκαλεί κανένα κίνδυνο, αλλά χρειάζεται λίγη προσοχή όσον αφορά μεγαλύτερες ποσότητες, εξαιτίας της παρουσίας α -/ β -θυϊόνης και καμφορά στο αιθέριο έλαιο του φυτού. Οι συνιστώμενες δόσεις δεν θα πρέπει να ξεπερνιούνται ούτε να λαμβάνονται για παρατεταμένες περιόδους, και γενικά πρέπει να αποφεύγεται το φασκόμηλο κατά τη διάρκεια της κύησης και της γαλουχίας, καθώς τα συστατικά του, α - και β -θυϊόνη έχουν εκτρωτική δράση (www.ema.eu). Επίσης, πρέπει να αποφεύγεται η κανάλωση φασκόμηλου από επιληπτικά άτομα, εξαιτίας της σπασμοδικής δράσης των θιονών (Stahl-Biskup et al., 1999).

Ελλέβορος ο μέλας: *Helleborus* Gueldenst.-Ranunculaceae. Στην Ευρώπη απαντούν 11 είδη ελλεβόρων Γνωστό είδος στην Ελλάδα είναι ο *H. cyclophyllus* Boiss. κν. σκάρφι), που φύεται στα ξέφωτα των ορεινών δασών. Τα άνθη του έχουν χρώμα ανοιχτό κιτρινοπράσινο και εμφανίζονται νωρίς την άνοιξη. Μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα χρησιμοποιήθηκαν ως φάρμακα με μορφή σκόνης ή βάμματος για μανία, μελαγχολία, επιληψία, υδρωπικία, χρόνια δερματικά νοσήματα, ως ενθελμινθικό. Περιέχει βουφαδιενολίδες (καρδιοτονωτικοί γλυκοσίδες με C-24 με άγλυκο στεροειδικού τύπου, παράγωγο του κυκλοπεντανοπερυδρο-φαινανθρενίου, που στη θέση 17 έχει έναν εξαμελή λακτονικό δακτύλιο α -πυρόνης). Σε μεγάλη δόση ο ελλέβορος προκαλεί εμετό, διάρροια, πόνους στα πεπτικά όργανα, παράλυση και τελικά τον θάνατο.

Ελλέβορος ο λευκός: *Veratrum album* L.= *Helleborus albus* (L.) Gueldenst.= *Melanthium album* (L.) Thunb.-Melanthiaceae. Η ονομασία *veratrum* προέρχεται από τις λατινικές λέξεις *vere ater* = πραγματικά μαύρη, διότι η ρίζα μοιάζει με αυτή της βαλεριάνας. Περιέχει στεροειδικά αλκαλοειδή πολύ τοξικά, ιδίως σε ψυχρόαιμα ζώα (ερπετά), που έχουν χρησιμοποιηθεί ως παρασιτοκτόνα εξωτερικής χρήσης. Προκαλούν αύξηση της διαπερατότητας των κυτταρικών μεμβρανών στα ιόντα Na^+ , με αποτέλεσμα παρασυμπαθομιμητική δράση (βραδυκαρδία, υπόταση), ναυτία και έμετο και τέλος τοξικότητα στο μυοκάρδιο. Παλαιότερα χρησιμοποιήθηκε η δρόγη στη λαϊκή θεραπευτική για την υπέρταση, είναι όμως τοξική και η χρήση της έχει καταργηθεί.

Ζιγγίβερις, *Zingiber officinale* Roscoe –Zingiberaceae. Είναι παραδοσιακής χρήσης φυτικό φάρμακο σε γαστρενερικές διαταραχές, όπως μετεωρισμός, φούσκωμα και σε ναυτία κατά την διάρκεια ταξιδιού (www.ema.eu).

Θύμος: *Thymus vulgaris* L.-Lamiaceae. Η πόα είναι παραδοσιακής χρήσης φυτικό φάρμακο, αποχρεμπτικό σε βήχα και κοινό κρυολόγημα (www.ema.eu).

Ινδικόν (κν. λουλάκι): το φυτικής προέλευσης ινδικόν είναι κυανή χρωστική (παράγωγο ινδολίου) από το φυτό *Indigofera tinctoria*-Fabaceae, που είναι θάμνος αυτοφυής στην Ινδία. Το ινδικόν είναι χρωστική αναγωγής. Χαρακτηρίζεται από εξαιρετική αντοχή στο φως και στο νερό. Τα φύλλα περιέχουν άχρωες υδατοδιαλυτές ουσίες, ινδικάνη (=γλυκοσίδης του β -υδροξυ-ινδολίου) και παράγωγά της. Μετά την αρχική εκχύλιση με νερό και ζύμωση (κατά την οποία η ινδικάνη υδρολύεται) επακολουθεί ένα στάδιο, όπου τελικά με τη βοήθεια αναγωγικού μέσου (πχ. υδροθειώδες νάτριο σε αλκαλικό περιβάλλον) μετατρέπεται το προϊόν υδρόλυσης σε διμερή αζωτούχο λευκοένωση υδατοδιαλυτή, η οποία με την επίδραση του ατμοσφαιρικού οξυγόνου οξειδώνεται και δίνει το αδιάλυτο χρώμα, το ινδικόν.

Καστόριον: ελαιώδες έκκριμμα με χαρακτηριστική οσμή από τους αδενώδεις θύλακες του *Castor fiber* L.-Castoridae, που ζει στην Ευρώπη και Ασία. Περιέχει αιθέριο έλαιο (1-2%), ρητίνη, λιπίδια, οργανικά οξέα, ουσίες συγγενείς προς τα χολικά άλατα κ.ά. Χρησιμοποιείται υπό μορφή βάμματος ως αντισπασμωδικό σε νευρώσεις και σε υστερία.

Κέδρος: οι αρχαίοι Έλληνες ονόμαζαν με τη λέξη αυτή όσα φυτά ανήκουν σήμερα στα γένη *Cedrus* Trew (οικ. Pinaceae) και *Juniperus* L.(= Αρκευθος). Το εκχύλισμα πίσσας (*katram*), που παράγεται από το ξύλο του Κέρδου χρησιμοποιείται εδώ και αρκετούς αιώνες σε περιοχές της νοτιοδυτικής Μικράς Ασίας και της Μέσης Ανατολής. Έχει ισχυρή αντιβακτηριακή δράση και ενδεικτικά αναφέρεται η εξωτερική του χρήση ως αλοιφή για την αντιμετώπιση πληγών και πλήθος άλλων τραυματισμών. Ακόμα, το *katram* χορηγούνταν για εισπνοές σε ασθενείς με αναπνευστικά προβλήματα, όπως άσθμα και γενικότερα σε ασθένειες του ανώτερου αναπνευστικού συστήματος.

Άρκευθος, *Juniperus communis* L.- Cupressaceae. I. Οι καρποί είναι παραδοσιακής χρήσης φυτικό φάρμακο για α) αύξηση όγκου ούρων, β) συμπτωματική αγωγή δυσπεπτικών συμπτωμάτων, όπως δυσπεψία και τυμπανισμός (www.ema.eu). II. Το αιθέριο έλαιο είναι παραδοσιακής χρήσης φυτικό φάρμακο για

τοπική εφαρμογή: ως ανωτέρω & σε ήπιους μυικούς και αρθρικούς πόνους (www.ema.eu). Οι καρποί του *Juniperus communis*, χρησιμοποιούνται ως αρτυματικό υλικό για την παρασκευή του αλκοολούχου ποτού Gin, ένα liqueur, που αναπτύχθηκε τον 17^ο αιώνα στην Ολλανδία. Το όνομα *gin* προέρχεται είτε από το γαλλικό *genièvre* = άρκευθος, είτε από το φλαμανδικό *jenever*.

Κάρπιο: πιθανόν καρυόφυλλα: Θεωρείται ότι τα καρυόφυλλα ήταν άγνωστα στην κλασική αρχαιότητα και ότι η ιατρική χρήση τους αναφέρεται για πρώτη φορά σε ιατρικά κείμενα της εποχής του Μεγ. Κωνσταντίνου (4ος αιώνας μ.Χ.) (Φωκάς, 1979). Έκτοτε χρησιμοποιήθηκαν ευρέως στο Βυζάντιο και από τον 13ο αιώνα μ.Χ. αναγράφονται σε ιατρικά κείμενα της Δύσης. Τον 17ο αιώνα αναφέρονται από τον Matthiolus και τον Lonicerus (Benedum et al., 2006). Επί πολλούς αιώνες, το αιθέριο έλαιο είχε χρησιμοποιηθεί σε οδονταλγίες, σε ήπιες λοιμώξεις του στόματος και του δέρματος, σε βήχα, που συνοδεύεται από κοινό κρυολόγημα, σε μυαλγία, σε ρευματικούς πόνους, σε δήγματα εντόμων, σε ναυτία.

Τα στίγματα των καρυόφυλλων (cloves) προέρχονται από το φυτό *Syzygium aromaticum* (L.) Merrill. et L.M. Perry (= *Eugenia caryophyllus* (C. Spreng.) Bull. et Harr.) και είναι φάρμακο παραδοσιακής χρήσης σε προβλήματα δυσπεψίας, όπως μετεωρισμός και διάρροια (www.ema.eu). Επίσης χρησιμοποιούνται ως άρτυμα.

Caryophylli floris aetheroleum (clove oil): Το αιθέριο έλαιο της δρόγης είναι φυτικό φάρμακο παραδοσιακής χρήσης α) στην συμπτωματική αγωγή ήπιων λοιμώξεων του στόματος και του φάρυγγα (οδοντοπλύματα, περιεκτικότητα 1–5% αιθ. έλαιο) και β) στην προσωρινή ανακούφιση οδονταλγίας, λόγω ύπαρξης οδοντικής κοιλότητας (διαλύματα με 50% περιεκτικότητα σε αιθέριο έλαιο ή γέλη με 20% περιεκτικότητα σε αιθέριο έλαιο, μετά την πρώτη εφαρμογή χρησιμοποιείται ξανά σε 20 min και στη συνέχεια κάθε 2 ώρες) (www.ema.eu).

Κηκίδες: *Quercus robur* L., *Quercus petraea* (Matt.) Liebl., *Quercus pubescens* Willd.-Fagaceae. Ο φλοιός τους είναι παραδοσιακής χρήσης φυτικό φάρμακο για α) ήπια διάρροια, β) ήπια φλεγμονή του στοματικού βλεννογόνου και του δέρματος, γ) συμπτωματική αγωγή σε κνησμό και αίσθημα καύσωνος σε αιμορροΐδες (www.ema.eu).

Κιννάβαρι: είναι ορυκτό, HgS. Ορισμένοι μελετητές, επειδή ονομαζόταν εσφαλμένα και *αίμα δράκοντος*, το απέδωσαν σε φυτικόν έκκριμα αιματόχροο (βλ. ανωτέρω, δρακόντειο αίμα).

Κιννάμωμο: *Cinnamomum verum* J. S. Presl. (*Cinnamomum zeylanicum* Nees)- Lauraceae. Ο φλοιός είναι παραδοσιακής χρήσης φυτικό φάρμακο α) στην συμπτωματική αγωγή δυσπεπτικών συμπτωμάτων, όπως δυσπεψία και τυμπανισμός, β) σε ήπια διάρροια (www.ema.eu).

Περιέχει ταννίνες, προκυανιδίνες, κινναμωμικά οξέα. Από τον φλοιό λαμβάνεται αιθέριο έλαιο στο οποίο υπερισχύει η κινναμαλδεΐδη, ενώ στο αιθέριο έλαιο των φύλλων, η ευγενόλη.

Ο φλοιός του κιννάμωμου αναφέρεται σε κινεζικό συνταγολόγιο του 2700 π.Χ. Θεωρείται από τους Αιγύπτιους πολυτιμότεο είδος εμπορίου. Η δρόγη ήταν γνωστή στους Φοίνικες και στους Εβραίους με το όνομα kinnamon: kacyh = ξύλο + nama= γλυκό. Τον 9ο μ.Χ. αιώνα, η τιμή του τόσο μεγάλη στην Ευρώπη, που αναφέρεται στα ηγεμονικά δώρα. Η κοινή ονομασία «κανέλλα» προέρχεται από το ιταλικό «canella» (καλαμίσκος, καλαμάκι, από τη μορφή με την οποία ο φλοιός διετίθετο στο εμπόριο).

Κνίδη, ακαλύφη. *Urtica dioica* L. ή *U. urens* L.– Urticaceae. I. radix: παραδοσιακής χρήσης φυτικό φάρμακο για την ανακούφιση συμπτωμάτων από το κατώτερο ουροποιητικό σύστημα συνδεδεμένων με αρχόμενη δυσπλασία του προστάτη II. folium: παραδοσιακής χρήσης φυτικό φάρμακο α) για την ανακούφιση ήπιων αρθρικών πόνων β) για την αύξηση των ούρων σε ήπια προβλήματα του ουροποιητικού III. herba: παραδοσιακής χρήσης φυτικό φάρμακο α) για την αύξηση των ούρων σε ήπια προβλήματα του ουροποιητικού β) για την ανακούφιση ήπιων αρθρικών πόνων γ) σε σηγγατορροϊκές δερματικές καταστάσεις (www.ema.eu).

Κνίκος: *Cnicus benedictus* L. – Asteraceae. Χρησιμοποιήθηκε κατά τον Μεσαίωνα για τη θεραπεία της βουβωνικής πανώλης και ως τονωτικό από τους μοναχούς. Σήμερα χρησιμοποιείται σε ποτά ως ευστόμαχο και ορεξιογόνο. Επίσης στην λαϊκή θεραπευτική χρησιμοποιείται σε αφεψήματα ως διουρητικό και γαλακταγωγό, καθώς και σε εμποτισμένες γάζες σε έλκη, δοθίνες και πληγές.

Κολοκύνθη: *Cucurbita pepo* L.- Cucurbitaceae. Τα σπέρματα είναι παραδοσιακής χρήσης φυτικό φάρμακο για την ανακούφιση συμπτωμάτων από το κατώτερο ουροποιητικό σύστημα συνδεδεμένων με αρχόμενη δυσπλασία του προστάτη ή υπερδραστικότητα της ουροδόχου κύστεως (www.ema.eu). Στην αρχαιότητα χρησιμοποιείτο και ως δραστικό υπακτικό και ως ελμινθοκτόνο.

Κρόμμυον: *Allium cepa* L.-Amaryllidaceae. Οι βολβοί είναι παραδοσιακής χρήσης φυτικό φάρμακο: α) από του στόματος, για πρόληψη ή συμπληρωματική θεραπεία ήπιας ή μέτριας λοίμωξης του ανώτερου αναπνευστικού και σε αλλεργική καταρροή, β) δερματική χρήση σε δήγματα εντόμων, πληγές, ήπια εγκαύματα, δοθιήνες, μώλωπες, σπύλους (www.ema.eu).

Λινόσπερμα, λινόσπορον: *Linum usitatissimum* L.-Linaceae. Τα σπέρματα είναι παραδοσιακής χρήσης φυτικό φάρμακο για την συμπτωματική αγωγή ήπιων δυσπεπτικών συμπτωμάτων (www.ema.eu).

Λυσιμάχιο: *Lysimachia* L.-Primulaceae. Το γένος είναι πλούσιο σε φαινολικά παράγωγα. Στην παραδοσιακή κινεζική θεραπευτική το είδος *L. nummularia* L. χρησιμοποιείται για τις πέτρες στα νεφρά.

Μάραθρον, φενούλη: *Foeniculum vulgare* Miller subsp. *vulgare* var. *vulgare*-Apiaceae. Οι καρποί είναι παραδοσιακής χρήσης φυτικό φάρμακο σε: α) στην συμπτωματική αγωγή δυσπεπτικών συμπτωμάτων, όπως δυσπεψία και τυμπανισμός, β) στην συμπτωματική αγωγή ήπιων σπασμών κατά την έμμηνο ρύση, γ) αποχρεμπτικό σε βήχα συνδεδεμένο με κοινό κρυολόγημα (www.ema.eu).

Μαρρούβιον ή πράσιον: *Marrubium vulgare* L.-Lamiaceae. Η πόα είναι παραδοσιακής χρήσης φυτικό φάρμακο α) αποχρεμπτικό σε βήχα συνδεδεμένο με κοινό κρυολόγημα, β) στην συμπτωματική αγωγή δυσπεπτικών συμπτωμάτων, όπως δυσπεψία και τυμπανισμός, γ) σε προσωρινή απώλεια όρεξης (www.ema.eu).

Μέλισσα: *Melissa officinalis* L.-Lamiaceae. Τα φύλλα είναι παραδοσιακής χρήσης φυτικό φάρμακο α) για την ανακούφιση ήπιων συμπτωμάτων σε ψυχικό stress και βοηθητικό του ύπνου, β) στην συμπτωματική αγωγή δυσπεπτικών συμπτωμάτων, όπως δυσπεψία και τυμπανισμός (www.ema.eu).

Μίνθη, *Mentha piperita* L.-Lamiaceae, παραδοσιακής χρήσης φυτικό φάρμακο, τα φύλλα χρησιμοποιούνται σε συμπτωματική αγωγή δυσπεπτικών συμπτωμάτων, όπως δυσπεψία και τυμπανισμός. Το αιθέριο έλαιο της μίνθης εφαρμόζεται εξωτερικά: α) για την ανακούφιση συμπτωμάτων σε βήχα και κοινό κρυολόγημα, β) σε εντοπισμένο μυϊκό πόνο, γ) σε εντοπισμένο κνησμό επί ανέπαφου δέρματος, σε εισπνοές για βήχα και κοινό κρυολόγημα (www.ema.eu).

Ράμνος: *Rhamnus purshianus* D.C. (Cortex cascara) ή *Rhamnus frangula* L. (Frangula bark) -Rhamnaceae. Ο φλοιός και από από τα δύο είδη είναι καλώς καθιερωμένης χρήσης φυτικά φάρμακα σε περιστασιακή δυσκοιλιότητα. Μάλλον στην αρχαιότητα γνωστό ήταν το δεύτερο, που είναι θάμνος αυτοφυής στην Ευρώπη, στη Μεσόγειο και στην Β. Ασία, ενώ το είδος *Rh. purshianus* είναι αυτοφυής θάμνος ή δένδρο των ακτών του Ειρηνικού και της Β. Αμερικής, του οποίου η χρήση διαδόθηκε από τους Ισπανούς με το όνομα *cascara sagrada*= ιερός φλοιός.

Η δράση τους οφείλεται στις εμπεριεχόμενες ανθρακινόνες. Αντενδείκνυνται σε περιπτώσεις εντερικής απόφραξης και στένωσης, ατονίας, σκωληκοειδίτιδας, στο σύνδρομο Crohn, σε ελκώδη κολίτιδα, σε κοιλιακό άλγος αγνώστου αιτιολογίας, σε σοβαρή αφυδάτωση, σε διαταραχή ηλεκτρολυτών (www.ema.eu).

Ρόδον: *Rosa gallica* L., *Rosa centifolia* L., *Rosa damascena* Mill., flos-Rosaceae. Τα άνθη είναι παραδοσιακής χρήσης φυτικό φάρμακο σε: α) ήπιες φλεγμονές του στοματικού βλεννογόνου και του φάρυγγα, β) για την ανακούφιση των δερματικών φλεγμονών (www.ema.eu). Περιέχουν φλαβονειδή, ανθοκυάνες, προκυανιδίνες, φαινολοξέα, γαλλοτανίνες κ.ά.

Σκληρώτια της ερυσιβόδους όλυρας (*Secale cornutum*, γομφοειδές το πορφυρούν): Δημιουργούνται μετά από προσβολή των σιτηρών (κυρίως της σίκαλης, που είναι ο πιο κοινός φορέας του, του σίτου και της κριθής κ.ά.) από τον παρασιτικό ασκομύκητα *Claviceps purpurea* (Fr.) Tul.-Clavicipitaceae. Δραστικά συστατικά είναι τα αλκαλοειδή (1% του συνόλου των συστατικών): απλά αμίδια του λυσεργικού οξέος (20% του συνόλου των αλκαλοειδών), με κυριότερο την εργομετρίνη και εργοπεπτίνες (αλκαλοειδή πολυπεπτιδικού τύπου, 80% του συνόλου των αλκαλοειδών), όπως εργοταμίνη, εργοτοξίνη κ.α. (η υδρόλυσή τους ελευθερώνει λυσεργικό οξύ). Άλλα συστατικά είναι αμίνες (τυραμίνη, ισταμίνη, μεθυλαμίνη, αιθυλαμίνη, πουτρεσκίνη κ.ά.), αμινοξέα, λιπίδια (20-40%), στερόλες, γλυκίδια, χρωστικές (κόκκινες: π.χ. σκληροερυθρίνη, κίτρινες: π.χ. εργοφλαβίνη) κλπ. Παρατεταμένη χρήση δημητριακών και ρυζιού μολυσμένων από τον μύκητα οδηγεί στον εργοτισμό, που εκδηλώνεται με δύο μορφές: γαγγραινώδης εργοτισμός, που χαρακτηρίζεται από νέκρωση των άκρων και σπαστικός εργοτισμός, που παρουσιάζεται με σπασμούς και σύσπαση των λείων μυϊκών ινών.

Τα αδιάλυτα στο νερό πολυπεπτιδικά αλκαλοειδή διεγείρουν τις λείες μυϊκές ίνες και ιδιαίτερα της μήτρας και έχουν ωκυτόκιο δράση. Επίσης διεγείρουν τα αγγεία και είναι συμπαθολυτικά, δηλαδή αναστρέφουν το αποτέλεσμα της αδρεναλίνης. Η εργοταμίνη είναι το πιο δραστικό και λιγότερο τοξικό αλκαλοειδές.

Στύραξ: βάλσαμο από το φυτό *Styrax officinalis* L., το οποίο φύεται στην Α. Μεσόγειο - *Styracaceae*. Επίσης και άλλα είδη του γένους *Styrax* παράγουν ανάλογες ρητίνες, αλλά αυτά φύονται ανατολικότερα (Μαλαισία, Ινδονησία, Σουμάτρα). Επίσης, στύραξ (ονομαζόμενος στύραξ της ανατολής) λαμβάνεται με εντομή του φλοιού του δένδρου *Liquidambar orientalis* Mill. – *Hamamelidaceae*, που φύεται στην Τουρκία. Έχουν ανάλογα συστατικά και δράση. Περιέχουν κινναμωμικό οξύ και παράγωγά του και είναι αντισηπτικά και επουλωτικά. Τα παράγωγα του κινναμωμικού οξέος χρησιμοποιούνται σήμερα στα αντιηλιακά προϊόντα.

Σχίνος: *Pistacia lentiscus* L., resin (mastix) [Ρητίνη Μαστίχης Χίου]. Παραδοσιακής χρήσης φυτικό φάρμακο σε: α) ήπια προβλήματα δυσπενίας, β) για την συμπτωματική αγωγή δερματικών φλεγμονών και επούλωση μικρών πληγών (www.ema.eu).

Τιθύμαλλος, μάλλον είδος ευφόρβιου. *Euphorbia characias* L. ή *E. myrsinites* L. ή *E. paralias* L.- *Euphorbiaceae*. Τα είδη του γένους *Euphorbia* L είναι τοξικά, διότι περιέχουν εστέρες της φορβόλης με φλεγμονώδη και συγκαρκινογόνο δράση.

Χαλκάνθεμον: πιθανόν να ήταν η *Calendula officinalis* L.-*Asteraceae* (Billerbeck, 1824). *Calendulae flos*: παραδοσιακής χρήσης φυτικό φάρμακο α) στην συμπτωματική αγωγή ήπιων φλεγμονών του δέρματος και ως βοηθητικό στην επούλωση μικρών πληγών β) στην συμπτωματική αγωγή ήπιων φλεγμονών του στόματος και του λαιμού (www.ema.eu). Τα άνθη της καλέντουλας περιέχουν τριτερπενικούς γλυκοσίδες (καλεντουλοσίδες), καροτενοειδή, πολυφαινολικά παράγωγα (φλαβονοειδή, κουμαρίνες), αιθέριο έλαιο κά.

Ψύλλιον: *Plantago psyllium* L. ή *Plantago indica* L.- *Plantaginaceae*. Τα σπέρματα του ψύλλιου είναι φυτικό φάρμακο καλώς καθιερωμένης χρήσης με υπακτική δράση. Περιέχουν βλέννη και 80% φυτικές ίνες (www.ema.eu).

Σχόλιο 2

Ο Απόλλων, υιός του Δία και της Λητούς, ήταν ο θεός της αρμονίας, του ήλιου, του λοιμού και της ψυχικής γαλήνης. Τα σχετικά με την ιατρική επίθετα, που του αποδίδονταν ήταν ακέσιος, ακέστωρ, νουσολύτης, σωτήρ, λοίμιος, σμινθεύς. Ο Σμινθεύς Απόλλων απεικονίζεται κρατώντας έναν μυν (εξηγείται ότι καταστρέφει τους ποντικούς της περιοχής). Ο Πίνδαρος αναφέρει ότι ο Απόλλων πήγε στον Κένταυρον προς το *διδάξαι πολυπήμονας ανθρώποισιν ιάσθαι νόσους...*

Επίσης αναφέρει ότι ο Απόλλων παρείχε τα φάρμακα κατά των σκληρών νόσων και αποκάλυπτε μέσω των ονείρων και των ιερειών του τα διάφορα ιαματικά μέσα. Στον Απόλλωνα αποδιδόταν το αίτιο των λοιμωδών νόσων και μέσω του Απόλλωνα επιτυγχανόταν η θεραπεία τους γιατί νόμιζαν ότι από τον ήλιο θεραπεύονται οι νόσοι.

Από τον 5ο αιώνα π.Χ., εκτός από τον Απόλλωνα και τον Ασκληπιό λατρευόταν και άλλες θεότητες με παραπλήσιες ιδιότητες, όπως η Άρτεμις ως θεά του νυκτερινού φωτός, των αγρίων ζώων, του κυνηγιού, της μητρότητας και του γάμου. Έφερε τα επίθετα λεχώ, λοχεία, σοωδίνα, ευάκοος, λυαία, λυτηρία, σώτειρα, ειλείθια (προστάτις των τοκετών).

Η Αθηνά τιμάτο ως θεά της υγείας, προστάτις των παρθένων και έφερε τα επίθετα παιωνία, σώτειρα και οφθαλμίτις ή οπτιλέτις, διότι θεωρείτο ειδική θεραπεύτρια για τις οφθαλμικές νόσους.

Σχόλιο 3

Μώλυ: Είχε μαύρη ρίζα και γαλακτόχροα άνθη, η δε εξόρυξή του ήταν δύσκολη. Η βοτανική ταυτοποίησή του αποτέλεσε αντικείμενο σχολιασμών ήδη από την αρχαιότητα. Κατά τον Θεόφραστο ένα φυτό ανάλογο με το μώλυ του Ομήρου εφύετο στην Κυλλήνη, αλλά η εκρίζωσή του ήταν εύκολη. Σύμφωνα με τον Sprengel, πρόκειται για το *Allium nigrum* (κρόμμυον το μέλαν), όμως αυτό έχει ρόδινα άνθη. Το μώλυ περιγράφεται και από τον Διοσκουρίδη, ο οποίος το αναφέρει ως αλεξιφάρμακον. Ο Πλίνιος εσφαλμένα θεώρησε το μώλυ ως μανδραγόρα. Κατά τον Matthioli ήταν είδος κρομμύου. Άλλοι το θεώρησαν είδος σκόροδου (Λινναίος) ή το ταύτισαν με τον μέλανα ελλέβορο, ο οποίος έχει μαύρη ρίζα, άσπρα άνθη, εξορύσσεται δύσκολα και φύεται στα Ασιατικά παράλια. Τα μορφολογικά στοιχεία, που περιγράφει ο Όμηρος για το μώλυ προσομοιάζουν με αυτά της *Frittilaria Tourn. ex L.-Liliaceae* ή της *Tulipa L.-Liliaceae* (Em-

μανουήλ, 1948). Ορισμένοι αναζήτησαν την ταυτότητα του φυτού σε κάποιο αντιχολινεργικό αντίδοτο, δηλαδή φυτό, που περιέχει συστατικά με αντιχολινεστερασικές ιδιότητες (πχ. γαλανθαμίνη, που θεραπεύει την αντιχολινεργική δηλητηρίαση από τα αλκαλοειδή του τροπανίου και υπάρχει σε υψηλά ποσοστά στο *Galanthus nivalis* L- Amarallidaceae) (Χατζηγιάννου, 1981).

Νηπενθές: Περιγράφεται ότι καταργούσε την συνειδησιακή επαφή προς τα εξωτερικά ερεθίσματα, καθώς και την μνημονική ανάπλαση των γεγονότων, δεν προκαλούσε όμως σύγχυση και ελάττωση της αντιλήψεως των ερεθισμάτων. Επομένως είχε καταπραϊντική επίδραση επί ορισμένων σχηματισμών του ρινεγκεφαλικού συστήματος, συντελώντας στη μείωση των κατεχολαμινών και της ακετυλοχολίνης και στην αύξηση της σεροτονίνης, προκαλώντας αμνησία (Χατζηγιάννου, 1981). Η ταυτότητά του, όπως και για το μώλυ, μέχρι σήμερα δεν είναι σαφώς γνωστή. Ο Θεόφραστος ταυτίζει το νηπενθές του Ομήρου με το χαιρώνειο. Κατά τον Πλίνιο ήταν το ελένιο (*Inula helenium* L- Asteraceae.). Ο Πλούταρχος και ο Γαληνός το ταυτίζουν με το βούγλωσσο (*Anchusa italica* Retz.-Boraginaceae). Ορισμένοι το ταύτισαν με τον μανδραγόρα, άλλοι με την ινδική κάνναβι και τέλος με το όπιο. Επίσης, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι το νηπενθές ήταν κρασί αναμεμιγμένο με όπιο (Εμμανουήλ, 1948).

Σχόλιο 4

Για την γέννηση του Ασκληπιού υπάρχουν τέσσαρις κύριες παραδόσεις, όσες και οι περιοχές που διεκδικούν την καταγωγή του: η Θεσσαλία, η Επίδαυρος, η Αρκαδία και η Μεσσηνία. Κατά τον Όμηρον και τους περισσότερους αρχαίους συγγραφείς καταγόταν από την Θεσσαλία. Ο Ησίοδος μας διέσωσε έναν παλιό, θεσσαλικό, καθώς φαίνεται, θρύλο: ήταν υιός του Απόλλωνα και της Κορωνίδας, κόρης του βασιλιά των Λαπίθων Φλεγύα, η οποία ενώ κυοφορούσε τον Ασκληπιό παντρεύτηκε τον Ίσχυ (υιό του Αρκάδα Ελάτου). Η απιστία έγινε γνωστή στον Απόλλωνα από ένα λευκό κοράκι, που το μεταμόρφωσε σε μαύρο και φόνευσε τον Ίσχυ, ενώ η αδελφή του η Άρτεμις σκότωσε την Κορωνίδα. Ο δε Ερμής κατ' εντολή του Απόλλωνα έβγαλε τον Ασκληπιό από την κοιλιά της Κορωνίδας και τον παρέδωσε στον Κένταυρο Χείρωνα, αδερφό του Δία, από τον οποίον διδάχθηκε την ιατρική.

Η παράδοση για την καταγωγή του Ασκληπιού από την Επίδαυρο αναφέρει τον γάμο του Μάλου και της Ερατούς, κόρης του Δία, από τον οποίον προέκυψε η Κλεοφήμη, που παντρεύτηκε τον βασιλιά των Λαπίθων Φλεγύα. Από τον γάμο αυτό γεννήθηκε η Κορωνίδα, την οποία ερωτεύτηκε ο Απόλλων και γέννησε τον Ασκληπιό. Η Κορωνίδα άφησε το βρέφος στο όρος Τίθιο, όπου τρεφόταν από το γάλα μιας κατσίκας. Ο βοσκός Αρεσθάνας όταν διαπίστωσε την έλλειψη της κατσίκας προσπάθησε να σκοτώσει το βρέφος, αλλά αυτό έστειλε αστραπή που τον κατατρόμαξε.

Ο Ασκληπιός έλαβε μέρος στην αργοναυτική εκστρατεία και θεράπευε τους τραυματίες με επωδές και φάρμακα. Θεωρείτο χρησιμώδης και παντοδύναμος σωτήρας των ανθρώπων, επιπλέον δε ότι είχε την δύναμη να αναστήσει και νεκρούς. Ο Δίας, κατά τον Διόδωρο, επειδή φοβήθηκε μήπως χάσει την δύναμή του με την κατάργηση του θανάτου τον κατακεράυνωσε ως εκπρόσωπο της ιατρικής τέχνης, που διατάραζε τους φυσικούς νόμους και τον τοποθέτησε μεταξύ των αστερισμών με το όνομα Οφιούχος ή κατά άλλους με τους θεούς στον Όλυμπο. Ο Απόλλωνας για να εκδικηθεί τον θάνατο του υιού του σκότωσε τους Κύκλωπες, που προμήθευσαν τον κεραυνό στον Δία, αλλά τιμωρήθηκε από τον Δία να μείνει στη γη μακριά από τον Όλυμπο και να ασκεί την ιατρική στους ανθρώπους επί πληρωμή.

Οι γνώμες των ειδικών ερευνητών είναι διχασμένες πώς ο Ασκληπιός έγινε ο κατεξοχόν θεός της ιατρικής και επισκίασε όλους τους άλλους θεούς-ιατρούς, ακόμη και τον ίδιο τον πατέρα του, τον Απόλλωνα. Για άλλους (Wilamowitz - Moellendorff, 1886) ο Ασκληπιός δεν ήταν αρχικά παρά μια χθόνια θεότητα στη Θεσσαλία (ανάλογη με τον Αμφιάραο ή τον Τροφώνιο), που με τον καιρό θεωρήθηκε ως απλός ήρωας, αργότερα όμως, σχεδόν τυχαία, αποκαταστάθηκε στη θεϊκή του ιδιότητα: στους Θεσσαλούς οφείλεται η εισαγωγή του χθόνιου αυτού δαίμονα στην Πελοπόννησο, από όπου αργότερα απλώθηκε παντού. Άλλοι όμως ερευνητές δέχονται ως πιο σωστή τη γνώμη που υποστήριξαν οι Emma και Edelstein (1945) σύμφωνα με την οποία ο Ασκληπιός, ο *άμύμων ίητηρ* του Ομήρου, γρήγορα έγινε ο προστάτης των ιατρών, οι οποίοι αποκτούσαν κύρος θεωρούμενοι απόγονοί του. Στην πραγματικότητα ο Ασκληπιός δεν θεράπευε αρρώστους, απλώς προστάτευε τους ιατρούς και εκείνοι θεράπευαν τους αρρώστους, όμως σταδιακά στην ψυχή του

λαού ο ήρωας, ο προστάτης των ιατρών, ταυτιζόταν όλο και πιο πολύ με την ιατρική, ώσπου έγινε η κατ'εξοχήν ιατρική θεότητα. Η θεοποίηση του πρέπει να συντελέστηκε γύρω στα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ. και κατά πάσα πιθανότητα στην Επίδαυρο. Από την Επίδαυρο η λατρεία του νέου θεού άρχισε να ξαπλώνεται με αστραπιαία ταχύτητα.

Ο περιηγητής Παυσανίας (2ος αιώνας μ.Χ.) αναφέρει κατά την επισκεψή του στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου ότι είδε έξι αναθηματικές πλάκες. Παρατίθενται δύο παραδείγματα από την Επίδαυρο (Λυπουρλής, 1998):

«Ο Ερμόδικος από τη Λάμψακο ήταν παράλυτος. Ο θεός τον θεραπεύσε κατά την ώρα της εγκοίμησης και τον διέταξε να βγει και να φέρει στο ιερό μια πέτρα, την πιο μεγάλη που μπορούσε. Κι εκείνος πήγε και έφερε την πέτρα που ήταν μπροστά στο άβατο».

«Κάποιος είχε πληγή μέσα στην κοιλιά του. Αυτός είδε την ώρα της εγκοίμησης ένα όνειρο. Του φάνηκε ότι ο θεός διέταξε τους υπηρέτες, που τον ακολουθούσαν να τον κρατήσουν για να ανοίξει την κοιλιά του και εκείνος προσπαθούσε να ξεφύγει. Εκείνοι όμως τον έπιασαν και τον έδεσαν πάνω στο τραπέζι και τότε ο Ασκληπιός του έσκισε την κοιλιά, του έκοψε την πληγή και τον έραψε πάλι. Ύστερα από όλα αυτά βγήκε υγιής, και το δάπεδο του άβατου γέμισε από αίμα».

Το εξαιρετικό θεραπευτικό έργο του Ασκληπιού αναφέρεται και στα Ορφικά έπη: *Τητηρ πάντων 'Ασκληπιέ, δέσποτα παιάν, θέλων ανθρώπων πολυαλγέα πήματα νούσων, ήπιόδωρε, κραταιέ, μόλοις κατάγων ύγιειαν, και παύων νόσους χαλεπάς.....*

Ο Ησίοδος τον αναφέρει ως άνθρωπο με θεϊκή καταγωγή. Ο Σοφοκλής ως τον πραΰνοντα τις νόσους άνθρωπο. Ο Σωκράτης, κατά τον Πλάτωνα, ονομάζει αυτόν *μέγαν ιατρόν και διδάσκαλον της ιατρικής*. Η λατρεία του άρχισε μάλλον τον 8ο αιώνα π.Χ. από την Θεσσαλία και διαδόθηκε από τους Δωριείς στη υπόλοιπη Ελλάδα. Ο Ασκληπιός ως κατ'εξοχήν θεός της ιατρικής και της υγείας ή ως θεοποιηθείς ήρωας λατρεύθηκε επί μακρόν σε όλη την Ελλάδα από τον 5ο αιώνα π.Χ. μέχρι τέλους της πολυθείας. Του αποδίδονταν τα προσωνύμια: αμύμων ιητήρ, μάκαρ, άναξ, παιάν, παιήων, παιών, σωτήρ, όρθιος, αγλαόπους, αιγλάηρ, βασιλεύς, αρχαγέτας, φιλόλαος, δημαίνετος, εύκολος, επήκοος, επικούριος, αλεξίπινος, δεσπότης, φιλόανθρωπος, συγγνώμων, κοτυλεύς, ηπιόδωρος, ηπιοφρων, αγλαός, πάνθειος κλεινότατος, κλυτόμητις, παις και υιός Φοίβου, περγαμηνός, πανταλιώτης κ.ά.

Ζώα ιερά σύμβολα στην λατρεία του Ασκληπιού ήταν ο ελισσόμενος γύρω από βακτηρία όφης, που ήταν και το επικρατέστερο σύμβολό του, γιαυτό και διατηρούνταν φίδια στα Ασκληπιεία.

Οι πανάρχαιο οφιολατρικοί συμβολισμοί είναι στενά συνδεδεμένοι με θρησκευτικά, μυθολογικά, θεραπευτικά, ή μαγικά πρόσωπα και πράγματα. Η οφιολατρεία με τα σύμβολα της απλώνεται σχεδόν από την προϊστορία, περνά διαδοχικά από τον χθόνιο όφη (δαιμονική θεότητα του κάτω κόσμου) ή από τον αρχέγονο όφη της Βίβλου και από τον ιερό όφη, το πασίγνωστο σύμβολο του Ασκληπιού. Η συσχέτιση των φιδιών με θρησκευτικές ή μαγικές διεργασίες είναι γνωστή από τους χρόνους της προϊστορίας. Όλες οι μυθολογίες και οι λαϊκές παραδόσεις μνημονεύουν θεότητες, ήρωες ή τέρατα σε μορφές φιδιών. Η παράδοση και τα αρχαιολογικά ευρήματα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η Μεσοποταμία διεκδικεί την πατρότητα του ιερού όφη και η Αίγυπτος έρχεται δεύτερη. Ο μύθος μάλλον συμβολίζει τις μεταμορφώσεις των διαφόρων θεοτήτων και τη μετά θάνατο ενσωμάτωση με τους θεούς του κάτω κόσμου. Η μορφή των όφεων σχετίζεται με πρωτόγονες ιατρικές δαιμονικές θεότητες και με θεραπευτικές μυστηριακές τελετές. Σύμφωνα με την ελληνική μυθολογία ο Ασκληπιός είχε θρέψει ο ίδιος το ιερό φίδι του στο Πήλιο και το έπαιρνε μαζί του όπου πήγαινε και έτσι απλώθηκε παντού η φήμη του ιερού όφη στα Ασκληπιεία (Ισσα, 2010).

Από τότε που ο Ασκληπιός θεοποιήθηκε, η ράβδος (βακτηρία) και ο ιερός όφης του συμβολίζουν το ιατρικό επάγγελμα ακόμη και σήμερα. Η βακτηρία διευρυμένη προς τα κάτω και πιο λεπτή προς τα άνω συμβολίζει την εξουσία και το στήριγμα που χρειάζεται ο νέος Ασκληπιιάδης - ιατρός κατά την άσκηση του επαγγέλματός του. Ο όφης υπήρξε αρχαίο σύμβολο της επούλωσης, της ίασης, της μακροζωίας και της ανανέωσης, όπως περιοδικά αλλάζει το δέρμα του, αλλά και έμβλημα της σωφροσύνης, της αλήθειας και της ευφύιας, που εκφράζουν οι τρεις ημίκυκλοι που σχηματίζει ο όφης του Ασκληπιού γύρω από τη ράβδο του. Αναφέρεται ότι ο μονός όφης ως έμβλημα είναι αρχαιότερος από τον διπλό όφη του Ερμή. Πιθανόν το έμβλημα του Ασκληπιού να εμφανίστηκε αρχικά κατά τους ομηρικούς χρόνους και να πρόκειται για μορφολογική διαφοροποίηση του σκήπτρου του Ερμή (Ισσα, 2010).

Για αιώνες αυτό το σύμβολο της ιατρικής είχε ξεχαστεί, όμως κατά την περίοδο του Ανθρωπισμού αναβίωσε ο αρχαίος μύθος και το έμβλημα του Ασκληπιού εμφανίστηκε εκ νέου. Από τον 15ο αιώνα εμφανίζονται αρκετές παραλλαγές. Ως έμβλημα της ιατρικής ιδιότητας η Γαλλία υιοθέτησε τον ιερό όφη του Ασκληπιού το 1798. Στην Ελλάδα αφού πρώτα είχε εκπατριστεί και διεθνοποιηθεί, θεσπίστηκε μετά τα πρώτα απελευθερωτικά χρόνια το 1833. Στην Γερμανία το 1868. Ακολούθησε η Αγγλία το 1898 και έπειτα άλλες χώρες.

Το έμβλημα των φαρμακοποιών δείχνει τον ιερό όφη να πίνει ίσως γάλα από την κούπα της Υγείας συμβολίζοντας πιθανόν ένα θεϊκό βιολογικό ελιξήριο. Η ιατρική στην κοσμογονική της πορεία συνδέθηκε στενά με το φαρμακευτικό κύπελο (Ισσα, 2010).

Επίσης, εμβλήματα του Ασκληπιού ήταν διάφορα φαρμακοτεχνικά όργανα, κύλινδροι χειρογράφων, πινακίδες ή βιβλία, δίπτυχα, πυξίδες, φιάλη, σικύα (βεντούζα), σκήπτρον, βακτηρία κλπ.

Υπάρχουν περίπου πενήντα αγάλματα του Ασκληπιού στα διάφορα μουσεία με πιο γνωστά, το άγαλμα του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, της Ρώμης (στο Βατικανό), της Φλωρεντίας (dei Uffici) κλπ.

Σχετικές με τον Ασκληπιό θεότητες υπήρξαν οι ακόλουθες:

- η σύζυγός του Ασκληπιού *Ηπιόνη*, που λατρευόταν στην Επίδαυρο και στην Κω. Θεωρείτο θεά της καταπράνσης των πόνων και επιδιδόταν στη θεραπεία των εσωτερικών νοσημάτων με φάρμακα και στη μαιευτική.

- τα τέκνα του, που ήταν επίσης ιατροί: ο *Μαχάων*, που θεωρείτο χειρουργός και ο *Ποδαλείριος*, που θεωρείτο παθολόγος. Οι δύο αυτοί Ασκληπιάδες έμαθαν την ιατρική τέχνη από τον πατέρα τους και την δίδαξαν στους υιούς τους και στους των μαθητές τους.

- *Τελεσφόρος* ή *Άκεσις* ή *Ιανίσκος* ή *Ευκμερίων*, που ήταν προστάτης όσων βρίσκονταν σε ανάρρωση. Απεικονίζονταν ως ωραίος νέος και λατρευόταν κυρίως στη Θράκη.

- *Υγεία*. Θεότητα που προσωποποιούσε την σωματική, πνευματική και ψυχική ευεξία. Στην Αθήνα, η λατρεία της προηγήθηκε αυτής του Ασκληπιού.

- *Ιασώ* ή *Άκεσώ*. Θεά της ίασης.

- *Πανάκεια*. Κόρη και ακόλουθος του Ασκληπιού.

- *Αίγλη*. Η νεότερη κόρη του Ασκληπιού.

Ο Ασκληπιός αν και θεός απαιτούσε να πληρώνεται. Από τις εισπράξεις πληρωνόταν οι ιερείς και ανεγείρονταν ναοί.

Προσπάθειες να ετυμολογηθεί το όνομα του Ασκληπιού υπήρξαν πολλές (Μαρκέτος, 1997, 2008). Πιθανόν η σύνθετη ονομασία *Ασκ(λ)ηπιός* να προέκυψε από τις δύο λέξεις *ασκείν* και *ήπιος* («*ασκείν ηπίως τους νοσούντας*»). Το γράμμα (λ) σύμφωνα με αυτή την εκδοχή αποτελεί πλεονασμό ανάμεσα στο πρώτο και το δεύτερο συνθετικό του ονόματος. Όμως το όνομά του αναγράφεται και με ποικίλους άλλους τύπους, όπως *Αίσκλαπιός* (‘Αργος), *Αίσχλαβιός* (σε επιγραφή με κορινθιακή γραφή), *Άσχλαπιός* (Βοιωτία), *Αίγλαπιός* και *Άγλαπιός* (Λακωνία), *Άσκαλαπιός* (Θεσσαλία), *Άσκαλιός* (Γόρτυνα). Για τη διαμόρφωση αυτών των τύπων σημαντικό ρόλο έπαιξαν και οι ιδιαίτεροι φωνητικοί νόμοι, που ίσχυαν στους επιμέρους τόπους.

Όμως προκύπτουν και άλλες ετυμολογικές ερμηνείες, όπως από τις ακόλουθες λέξεις:

ασκελής (που σημαίνει σκληρός) και *ήπιος*, επειδή ο Ασκληπιός μπορούσε να καταπραΐνει τους σκληρούς πόνους και να καθιστά ήπια τα βαριά νοσήματα,

ασπάλαξ ή *σκάλωψ* (=τυφλοπόντικας), επομένως ο Ασκληπιός πρέπει να ήταν ένας θεός -τυφλοπόντικας, ένας χθόνιος θεός. Τα σημαντικότερα από τα επιχειρήματα με τα οποία υποστηρίχθηκε η άποψη αυτή ήταν: α) ο τυφλοπόντικας κατείχε μια πολύ σημαντική θέση στη λαϊκή θεραπευτική β) ένα από τα βασικά κτίρια του Ασκληπιείου της Επιδαύρου, η Θόλος, θυμίζει με τον τρόπο της κατασκευής της τη φωλιά του τυφλοπόντικα: γύρω από έναν κεντρικό χώρο ένα πλήθος από στοές που επικοινωνούν μεταξύ τους. Τα επιχειρήματα αυτά αν και φαίνονται εκ πρώτης όψεως πειστικά, τελικά δεν ικανοποιούν τους ειδικούς μελετητές, κυρίως γιατί η ετυμολογία αυτή δεν μπορεί να αποδειχθεί με γραπτές μαρτυρίες

αίγλη, που σημαίνει λάμψη φωτός και συνδέεται με το πρώτο συνθετικό του ονόματός του (*Αγλάωρ* ή *Αγλήεις*)

Ασκελοποιός, λέξη με την οποία χαρακτηρίζεται όποιος εμποδίζει τους ανθρώπους να αρρωσταίνουν από το όνομα του άρρωστου τύρρανου της Επιδαύρου *Ασκή*, που θεραπεύθηκε από τον έως τότε ονομαζόμενο Ήπιο θεό.

Σχόλιο 5: Όρκος του Ιπποκράτη (Hippocrates in Loeb Classical Library Vol. I, 1984, Λυπουρλής, 1983, 1998).

Ο Ιπποκράτης καθιέρωσε τους κανόνες ηθικής που αφορούν την εξάσκηση του ιατρικού επαγγέλματος. Ο όρκος αποτελεί το πλέον συμπυκνωμένο κείμενο, που αφορά τον κώδικα της επαγγελματικής δεοντολογίας. Ανεξάρτητα από την πληθώρα μελετών και συζητήσεων περί της πατρότητάς του και για το γλωσσικό και συντακτικό ύφος αποτελεί ένα μνημειώδες κείμενο, το οποίο άντεξε στη δοκιμασία του χρόνου, στις ποικίλες ειδωλολατρικές και άλλες θρησκευτικές δοξασίες και στην άνοδο του Χριστιανισμού. Άλλα σημαντικά κείμενα της Ιπποκρατικής Συλλογής που αναφέρονται στην ιατρική ηθική και δεοντολογία είναι 412 *Αφορισμοί* και πραγματείες *Περί ιητρού, Παραγγελία, Νόμος* και *Περί ευσημοσύνης* (Μαρκέτος, 1997, 2008).

Ὅμνυμι Ἀπόλλωνα ἰητρὸν, καὶ Ἀσκληπιὸν, καὶ Ὑγίαν, καὶ Πανάκειαν, καὶ θεοὺς πάντας τε καὶ πάσας, ἱστορας ποιούμενος, ἐπιτελέα ποιήσεις κατὰ δύναμιν καὶ κρίσιν ἐμήν ὄρκον τόνδε καὶ ξυγγραφὴν τήνδε.

Ορκίζομαι στο θεό Απόλλωνα τον ιατρό και στο θεό Ασκληπιό και στην Υγεία και στην Πανάκεια και επικαλούμενος τη μαρτυρία όλων των θεών ότι θα εκτελέσω κατά τη δύναμη και την κρίση μου τον όρκο αυτόν και τη συμφωνία αυτή.

Ἠγήσασθαι μὲν τὸν διδάξαντά με τὴν τέχνην ταύτην ἴσα γενέτησιν ἐμοῖσι, καὶ βίου κοινώσασθαι, καὶ χρεῶν χρηίζοντι μετάδοσιν ποιήσασθαι, καὶ γένος τὸ ἐξ ωὔτεου ἀδελφοῖς ἴσον ἐπικρινέειν ἄρρεσι, διδάξειν τὴν τέχνην ταύτην, ἣν χρηίζωσι μανθάνειν, ἀνευ μισθοῦ καὶ συγγραφῆς, παραγγελίης τε καὶ ακροήσιος καὶ τῆς λοιπῆς ἀπάσης μαθήσιος μετάδοσιν ποιήσεσθαι νοῖς τε εμοῖς καὶ τοῖς του ἐμέ διδάξαντος, καὶ μαθητήσι συγγεγραμμένοις τε καὶ ωρκισμένοις νόμῳ ἰητρικῷ, ἄλλῳ δε σουδενί.

Να θεωρώ τον διδάσκαλό μου της ιατρικής τέχνης ίσο με τους γονεῖς μου. Και όταν χρειάζεται χρήματα να μοιράζομαι μαζί του τα δικά μου. Να θεωρώ την οικογένειά του αδελφία μου και να τους διδάσκω αυτήν την τέχνη αν θέλουν να την μάθουν χωρίς διδακτρα ή άλλη συμφωνία.

Να μεταδίδω τους κανόνες ηθικής, την προφορική διδασκαλία και όλες τις άλλες ιατρικές γνώσεις στους υιούς μου, στους υιούς του δασκάλου μου και στους εγγεγραμμένους μαθητές που πήραν τον ιατρικό όρκο, αλλά σε κανέναν άλλο.

Διαιτήμασί τε χρῆσομαι ἐπ' ὠφελείῃ καμινόντων κατὰ δύναμιν καὶ κρίσιν ἐμήν, ἐπὶ δηλήσει δὲ καὶ ἀδικίῃ εἶρξειν. Οὐ δώσω δε σὐδὲ φάρμακον σὐδενί αιτηθεῖς θανάσιμον, σὐδὲ υφηγῆσομαι συμβουλίην τοῖνδε. Ομοίως δε σὐδὲ γυναικί πεσσόν φθόριον δώσω. Ἀγνώς δε καὶ οσίως διατηρήρω βίον τον ἐμόν καὶ τέχνην τὴν ἐμήν, σὐ τεμέω δε σὐδὲ μὴν λιθιώντας.

Θα χρησιμοποιώ τη θεραπεία για να βοηθήσω τους ασθενείς κατά τη δύναμη και την κρίση μου, αλλά ποτέ για να βλάψω ή να αδικήσω. Ούτε θα δίνω θανατηφόρο φάρμακο σε κάποιον που θα μου το ζητήσει, ούτε θα του κάνω μια τέτοια υπόδειξη. Ομοίως, δεν θα εμπιστευτώ σε έγκυο μέσο που προκαλεί έκτρωση. Θα διατηρώ αγνή και άσπιλη και τη ζωή και την τέχνη μου. Δεν θα χρησιμοποιώ νυστέρι ούτε σε αυτούς που πάσχουν από λιθίαση, αλλά θα παραχωρώ την εργασία αυτή στους ειδικούς της τέχνης.

Γνωρίζουμε ότι πολύ συχνά στην αρχαιότητα ο άρρωστος κατέφευγε στην αυτοκτονία συνήθως με δηλητήριο, όταν η ασθένειά του ήταν ανίατη ή όταν πλέον οι πόνοι του ήταν αβάσταχτοι. Οι αρχαίοι Έλληνες δεν καταδίκαιζαν έναν τέτοιο εκούσιο θάνατο. Ο ιατρός είχε τις γνώσεις για τα δηλητήρια και ήταν ο πλέον αρμόδιος να υποδείξει το θανατηφόρο δηλητήριο με τους λιγότερους πόνους, οπότε ο ασθενής απευθυνόταν σ' αυτόν. Ο ιατρός αν ήταν βέβαιος ότι η κατάσταση του αρρώστου ήταν απελπιστική δεν δίσταζε να δώσει στον άρρωστο -άμεσα ή έμμεσα- τη αιτούμενη συμβουλή. Το πρόβλημα της ευθανασίας δεν υπήρχε στην αρχαιότητα. Μόνον οι Πυθαγόρειοι απαγόρευαν την αυτοκτονία. Επομένως η απαγόρευση που διαβάζουμε στον Όρκο ήταν υπαγορευμένη από μίαν ορισμένη φιλοσοφική διδασκαλία.

Η έκτρωση δεν ήταν στην αρχαία Ελλάδα κάτι που καταδικαζόταν ηθικά, μόνο σε ορισμένες πόλεις φαίνεται ότι η έκτρωση ήταν κάτι που επέσυρε την τιμωρία του νόμου. Η στάση αυτή εξηγείται ασφαλώς από το γεγονός ότι η αρχαιότητα πολέμησε πάντοτε -για λόγους πολιτικούς και οικονομικούς- την υπερβολική αύξηση του πληθυσμού. Ο Αριστοτέλης δέχεται και αυτός την έκτρωση, με τον όρο όμως αυτή να γίνεται *πριν αἴσθησιν ἐγγενέσθαι καὶ ζωῆν*· τὸ γαρ ὄσιον καὶ τὸ μὴ διωρισμένον τῇ αἰσθήσει καὶ τῷ ζῆν ἔσται. Κατ' αυτόν το κῆμα έχει αἴσθησιν ὕστερα ἀπὸ τὴν 40ῆ ἡμέρα τῆς ζωῆς του. Μόνο οι Πυθαγόρειοι θεωρούσαν την έκτρωση πράξη αξιοκατάκριτη.

Η λιθίαση που αναφέρεται στον όρκο σημαίνει πέτρες των νεφρών και της ουροδόχου κύστης, η αφαίρεση των οποίων γινόταν μόνο από χειρουργούς. Η χειρουργική δεν είχε αναγνωρισθεί ως ειδικότητα εκείνη την εποχή. Αυτή η πρόταση δείχνει την ιστορική διαφορά μεταξύ των χειρουργών και των ιατρών. Η ακριβής έννοια του κειμένου αποτέλεσε αντικείμενο πολλών ερμηνειών από τους μελετητές του Όρκου. Ορισμένοι θεώρησαν την συγκεκριμένη απογόρευση μεταγενέστερη προσθήκη. Άλλοι θεωρούν ότι η απαγόρευση οφείλεται στην άποψη που είχαν οι αρχαίοι για την συγκεκριμένη εγχείρηση ότι οδηγεί σε στειρώση, επομένως ο ιατρός δεν έπρεπε να στρέφεται εναντίον της ζωής ή ότι η αφαίρεση του λίθου από την κύστη είναι μια εγχείρηση που δεν ταιριάζει στο κύρος του ιατρού ή μια τόσο δύσκολη εγχείρηση δεν είναι έργο του κάθε ιατρού, αλλά μόνο του ειδικευμένου σε τέτοιες εγχειρήσεις (αυτού που αργότερα ονομάστηκε *λιθοτόμος*). Τέλος ορισμένοι μελετητές αποδίδουν την απαγόρευση στην αποστροφή που αισθάνονταν οι Πυθαγόρειοι για το ρέον αίμα.

Ες οικίας δε οκόσας αν εσίω, εισελεύσομαι επ' ωφελείη καμνόντων, εκτός εών πάσης αδικίας εκουσίας και φθορίας, της τε άλλης και αφροδισίων έργων επί τε γυναικείων σωματών και ανδρών, ελευθέρων τε και δούλων, ά δ' αν εν θεραπείη ή ιδω ή ακούσω ή και άνευ θεραπείης κατά βίον ανθρώπων, ά μη χρη ποτε εκλαλείσθαι έξω, σιγήσομαι, άρρητα ηγεύμενος είναι τα τοιαύτα.

Σε όσα σπίτια πηγαίνω, θα μπαίνω για να βοηθήσω τους ασθενείς και θα απέχω από οποιαδήποτε εσκεμμένη βλάβη και φθορά και ιδίως από γενετήσιες πράξεις με άνδρες και γυναίκες, ελεύθερους και δούλους. Και όσα τυχόν βλέπω ή ακούω κατά τη διάρκεια της θεραπείας ή και πέρα από τις επαγγελματικές μου ασχολίες στην καθημερινή μου ζωή, αυτά που δεν πρέπει να μαθευτούν παραέξω δεν θα τα κοινοποιώ, θεωρώντας τα θέματα αυτά μυστικά.

Όρκον μὲν οὖν μοι τόνδε έπιτελέα ποιέοντι, και μὴ ζυγγέοντι, εἴη έπαύρασθαι και βίου και τέχνης δοξαζόμενω παρά πᾶσιν ανθρώποις ές τόν αιεί χρόνον, παραβαίνοντι δέ και έπιορκούντι, τάναντία τουτέων.

Αν τηρώ τον όρκο αυτό και δεν τον παραβώ, ας χαίρω πάντοτε υπολήψεως ανάμεσα στους ανθρώπους για τη ζωή και για την τέχνη μου. Αν όμως τον παραβώ και επιορκήσω, ας πάθω τα αντίθετα.

Ο όρκος χωρίζεται σε δύο μέρη:

Στο πρώτο μέρος, ο ορκιζόμενος απαριθμεί για τον εαυτό του μια σειρά από συγκεκριμένες υποχρεώσεις, που σχετίζονται με τη θέση του ως ιατρός. Στην πραγματικότητα οι υποχρεώσεις αυτές καθορίζονται από τη διπλή του ιδιότητα: α) ο ορκιζόμενος ήταν ως χτες ακόμη μαθητής, υπόσχεται λοιπόν ότι θα τιμά τον δάσκαλο του β) σύντομα όμως θα γίνει και αυτός δάσκαλος της τέχνης που διδάχτηκε, άρα δέχεται ως υποχρέωση το δικαίωμα να γίνουν μαθητές του οι υιοι του και οι υιοι του δασκάλου του (αν το επιθυμούν να διδαχθούν αυτήν την τέχνη) και όσοι δέχονται να δεθούν μαζί του με όρκο.

Στο δεύτερο μέρος, που είναι το σπουδαιότερο τμήμα του Όρκου, αναφέρεται στα καθήκοντά του απέναντι στους αρρώστους του: να ασκήσει την τέχνη του *άγνως και όσίως* και ο ίδιος είναι βέβαιος ότι για να γίνει πραγματικότητα αυτή η επιθυμία του ένας μόνο τρόπος υπάρχει, να είναι και η ζωή του αγνή και όσια. Είναι εντυπωσιακό ότι αυτό δεν λέγεται με τη μορφή ευχής, αλλά χρησιμοποιεί το ρήμα *διατηρήσω*, που δείχνει έντονη και θεληματική προσπάθεια του ορκιζόμενου για να υπάρξει το επιθυμητό αποτέλεσμα. Ένα βαθύτατο αίσθημα ευθύνης του ιατρού διακρίνεται στο κείμενο του Όρκου.

Υπάρχουν πολλές δισταμένες ερμηνείες από πολλούς μελετητές στους όρους που χρησιμοποιούνται στον Όρκο και μερικές ερμηνείες έχουν και αντιφατική έννοια προς την γενικά αποδεκτή μετάφραση του κειμένου. Πιθανόν τα πρότυπα και οι όροι που χρησιμοποιούνται στον Όρκο να πρέπει να αναζητηθούν στην πυθαγόρεια φιλοσοφία.

Σχόλιο 6

Ο Αριστοτέλης πρόωρα έχασε τους γονείς του και σε ηλικία 17 ετών ήρθε στην Αθήνα για να γίνει μαθητής του Πλάτωνα. Σπούδασε στην Ακαδημία του Πλάτωνα επί 20 χρόνια (367-347 π.Χ.). Το 347 π.Χ. πέθανε ο Πλάτωνας και ο Αριστοτέλης μαζί με τον Ξενοκράτη εγκατέλειψαν την Αθήνα και εγκαταστάθηκαν στην Άσσο, μικρασιατική πόλη, απέναντι από τη Λέσβο. Την Άσσο κυβερνούσαν τότε δύο πλατωνικοί φιλόσοφοι (ο Έραστος και ο Κορίσκος), που είχαν ιδρύσει εκεί μια φιλοσοφική σχολή, ως παράρτημα της Ακαδημίας. Το 345 π.Χ. ο Αριστοτέλης, ακολουθώντας τη συμβουλή του μαθητή του Θεόφραστου, πέρα-

σε απέναντι στη Λέσβο, όπου έμεινε και δίδαξε μέχρι το 342 π.Χ., όταν τον προσκάλεσε ο Φίλιππος στη Μακεδονία, για να αναλάβει τη διαπαιδαγώγηση του υιού του Αλέξανδρου. Εκεί έμεινε έξι χρόνια. Από το 335 έως το 323 π.Χ. δίδαξε στην Αθήνα. Με την είδηση του θανάτου του Μ. Αλεξάνδρου οι οπαδοί του αντιμακεδονικού κόμματος νόμισαν ότι βρήκαν την ευκαιρία να εκδικηθούν τους Μακεδόνες στο πρόσωπο του Αριστοτέλη και τον κατηγορήσαν για ασέβεια. Ο Αριστοτέλης όμως, έφυγε για τη Χαλκίδα, πριν γίνει η δίκη του (323 π.Χ.) και εκεί απεβίωσε το 322 π.Χ. από στομαχικό νόσημα, μέσα σε θλίψη και μελαγχολία. Το σώμα του μεταφέρθηκε στα Στάγειρα, όπου θάφτηκε με εξαιρετικές τιμές.

Σήμερα ο αρχαιολογικός χώρος του Λυκείου του Αριστοτέλη λειτουργεί καθημερινά με είσοδο είτε από την οδό Ρηγίλλης, είτε από το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο.

Σχόλιο 7

Η παράδοση αποδίδει στον Ομάρ την καταστροφή της Βιβλιοθήκης, όμως ήδη είχε καταστραφεί από πυρκαγιά, που εξαπλώθηκε μέχρι την τοποθεσία της Βιβλιοθήκης από το στρατό του Ιουλίου Καίσαρα και στη συνέχεια με διαταγή του αυτοκράτορα Θεοδοσίου του μεγάλου με το πρόσχημα ότι περιείχε βιβλία αντίθετα προς τα χριστιανικά δόγματα (390 μ.Χ.). Πιθανόν η Βιβλιοθήκη να υπέστη και σταδιακή φθορά, λόγω έλλειψης επαρκούς συντήρησης μέχρι την οριστική της καταστροφή.

Σχόλιο 8

Ερασιστράτου υγρά: Χαλκού ουγγίας στ΄. Μίσυος οπτού. Σμύρνης ανά ουγγίας γ΄. Κρόκου ουγγίαν SII (:). Έψε έως παχώσαι. Επίχριε. (Οφθαλμικόν).

Σχόλιο 9

Γνήσιοι και νόθοι κώδικες του Διοσκουρίδη (Εμμανουήλ, 1948):

Κώδικας	Αιώνας	Διαστάσεις	No	Είδος
C=Constantinopolitanus Vindobonensis	VI	0.376 x 0.312	—	μεμβράνες
N = Neapolitanus Vindobonensis	VII	0.297 x 0.253	—	μεμβράνες
B=Vindobonensis lat	VIII	0.22 x 0.16	—	μεμβράνες
P=Parisinus graec	IX	0.265 x 0.347	2179	μεμβράνες
Monacencis lat. (longobard)	IX	—	337	χάρτινος
Athous (μονής Μεγ. Λαύρας)	X	0.235 x 0.185	75 Ω	μεμβράνες
Phillippicus	XI	—	21975	μεμβράνες
Laurentianus L	XI	0.235 x 0.167	73, 41	μεμβράνες
E=Escorialensis	XI	0.245 x 0.185	—	μεμβράνες
Scorialensis	XI	—	216	χάρτινος
V=Marcianus Venetus	XII	0.20 x 0.15	273	μεμβράνες
Marcianus Venetus	XII	0.145 x 0.10	92	βομβύκινος
F= Laurentianus	XIV	0.275 x 0.185	74, 23	βομβύκινος
H= (Vaticano) Palatinus graec.	XIV	0.275 x 0.21	77	χάρτινος
A=Vindobonensis med. graec	XIV	0.28 x 0.215	360	χάρτινος

ΕΛΕΝΗ ΣΚΑΛΤΣΑ

Κώδικας	Αιώνας	Διαστάσεις	No	Είδος
Parisinus graec	XIV	0.315 x 0.22	2224	βομβύκινος
Ambrosianus A	XIV	0.23 x 0.15	—	βομβύκινος
Vindobonensis lat	XIV	—	93	μεμβράνες
Laurentianus L	XIV	0.18 x 0.115	73,16	μεμβράνες
Ambrosianus	XV	0.314 x 0.224	102	χάρτινος
Parisinus	XV	0.28 x 0.21	2183	χάρτινος
Matritensis Palat. Reg	XV	0.33 x 0.22	—	χάρτινος
Marcianus Venetus	XV	0.295 x 0.195	—	χάρτινος
Ambrosianus L.	XV	0.284 x 0.203	119	χάρτινος
Marcianus Venetus	XV	0.30 x 0.215	272	μεμβράνες
Marcianus Venetus	XV	0.34 x 0.23	597	χάρτινος
Urbinus	XV	0.201 x 0.21	66	χάρτινος
Parisinus graecus	XVI	0.323 x 0.227	2182	χάρτινος
Parisinus graecus	XVI	0.29 x 0.213	2185	χάρτινος
Parisinus graecus	XVI	—	2260	χάρτινος
Parisinus graecus	XVI	0.305 x 0.207	2184	χάρτινος
Escorialensis	XVI	0.30 x 0.21	—	χάρτινος
Escorialensis	XVI	0.283 x 0.21	—	χάρτινος
Ιβηρικός	XVI	0.21 x 0.16	—	χάρτινος
Bononiensis	XVI	—	—	χάρτινος
Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης	XVI	—	A15	—
Μόσχας, συνοδικής βιβλιοθήκης	XVII	—	477	—
Γυμνασίου Μυτιλήνης	1774	—	33	—
Εθνικής Βιβλιοθήκης Αθηνών	Νεώτερος	—	1480	—
Phillippicus Berolinensis	—	—	1530	—
Escorialensis R III	—	—	—	μεμβράνες

Σχόλιο 10

Διαφορές-ομοιότητες μεταξύ Κωνσταντινοπολιτικού κώδικα και Νεαπολιτικού κώδικα (Janick & Stolarczyk, 2012):

352 εικόνες είναι κοινές και στους δύο κώδικες και μάλλον προέρχονται από κοινή πηγή, ίσως από εικονογραφημένο χειρόγραφο που είχε ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος II, το οποίο έχει χαθεί. Ή υπάρχει η πιθανότητα μερικές εικόνες του Νεαπολιτικού κώδικα να είναι απευθείας αντίγραφα του Κων/πολιτικού κώδικα. 31 εικόνες του Κων/πολιτικού κώδικα απουσιάζουν από τον Νεαπολιτικό (1 εικόνα του Κων/πολιτικού κώδικα είναι προσθήκη του 13ου αιώνα, 26 εικόνες αντιστοιχούν σε 11 φύλλα που λείπουν στον

Νεαπολιτικό κώδικα και 4 δεν είναι ευκρινείς). Όμως ο τελευταίος περιέχει 54 εικόνες που δεν υπάρχουν στον Κων/πολιτικό (οι 52 είναι διαφορετικές από αυτές της κοινής πηγής και 2 μάλλον αντιστοιχούν στο μανδραγόρα από τα χαμένα φύλλα). Παρότι οι κοινές εικόνες στους δύο κώδικες ομοιάζουν πολύ, το 11.6% των εικόνων παρουσιάζει σημαντικές διαφορές διότι συχνά τα φυτά απεικονίζονται σε διαφορετικό βαθμό ωρίμανσης. Πιθανόν το αρχέτυπο να είχε περισσότερες εικόνες για το ίδιο φυτό και αυτό να έδινε την δυνατότητα στους αντιγραφείς να επιλέξουν.

Σχόλιο 11

Διαφορές-ομοιότητες μεταξύ κώδικα της Μονής Μεγίστης Λαύρας και του Ιβηρικού κώδικα- (Κρητικός & Αθανασούλα, 1972):

Ο Ιβηρικός κώδικας έχει την ύλη αλφαβητικά διαταγμένη και η συγκριτική μελέτη με τον κώδικα της Μεγίστης Λαύρας καταδεικνύει ότι ο Ιβηρικός είναι αντίγραφο του κώδικα της Μεγίστης Λαύρας. Ελάχιστες διαφορές παρατηρούνται στην ταξινόμηση της ύλης και μάλιστα ο αντιγραφέας του Ιβηρικού κώδικα έχει εντάξει στη σωστή αλφαβητική σειρά δρόγες που είναι παρένθετες στον κώδικα της Μεγίστης Λαύρας. Ο Ιβηρικός κώδικας δεν έχει εικόνες και δεν υπάρχει αρίθμηση δρογών, επίσης δεν έχει το βιβλίο Γ'. Ελάχιστες διαφορές παρατηρούνται, που αφορούν διορθώσεις στην ορθογραφία και την έκφραση επί το λογιότερον στον Ιβηρικό κώδικα. Ακόμη υπάρχει μετάφραση όρων στην καθομιλούμενη για την εποχή γλώσσα, ώστε να είναι κατανοητός. Και οι δύο έχουν συνώνυμα των δρογών και ελληνικά και ξένα, αλλά ο Ιβηρικός δεν φέρει πλαγιότιτλους, όπως της ο κώδικας της Μεγίστης Λαύρας, με τις φαρμακολογικές ενδείξεις εν συντομία.

Βιβλιογραφία

- Εμμανουήλ Ε., 1931. Φαρμακοποιία-Φαρμακοτεχνία, Αθήνα.
- Εμμανουήλ Ε., 1948. Ιστορία της Φαρμακευτικής, Πυρσός, Αθήνα.
- Τσσα Τάλεμπ, 2010. Ο θεός της Ιατρικής, ο ναός του και η συμβολική του τριάδα, αλήθεια, σωφροσύνη, ευφύια ως έμβλημα του ιατρικού λειτουργήματος. Ιατρικά Χρονικά Βορειοδυτικής Ελλάδος 6 (1), 81-84.
- Κρητικός Π., Αθανασούλα Θ., 1972. Αρχαία της Φαρμακευτικής, 4-12, 41-69.
- Κρητικός Π., Παπαδάκη Στ., 1963. Μήκωνος και οπίου ιστορία κατά την αρχαιότητα. Αρχαιολογική Εφημερίδα, 80-150.
- Κοραής Αδ., 1964. Άπαντα τα πρωτότυπα έργα. Τόμος Α2, σελ. 1027-1044, 1156-1178. Εκδ. Δωρικός,
- Κυριακόπουλος Π., 1983. Η Ιπποκρατική φιλοσοφία και οι επιδράσεις σ' αυτή των προσωκρατικών, Διδ. διατριβή, Ιωάννινα.
- Λυπουρλής Δ., 1983. Ιπποκρατική Ιατρική, Διατριβή επί διδακτορία. Θεσσαλονίκη. Επανεκδοση Επίκεντρο, 2015.
- Λυπουρλής Δ., 1998. Ήν ποτέ. Τρεις «ιστορίες» αρχαίας ελληνικής καθημερινότητας, Θεσσαλονίκη, σελ. 15.
- Μαρκέτος Σ., 1997. «Ασκληπιός και Υγεία. Η ασκληπική ιατρική και το θεραπευτικό έργο που επετελείτο στα Ασκληπεία», <http://news.kathimerini.gr/archive-editions/article/7days/1997/1997.html>
- Μαρκέτος Σ., 2008. Εικονογραφημένη ιστορία της ιατρικής-εκδόσεις ΖΗΤΑ.
- Ιπποκράτης, Ιατρική Δεοντολογία, Νοσολογία, τόμος Α', Εκδόσεις Ζήτρος, Αρχαίοι Συγγραφείς, σχόλια Λυπουρλής Δ., σελ. 39 – 69.
- Πύρρος Δ, 1838. Βοτανική Πρακτική προσαρμοσμένη στην ιατρική και την οικονομία. Εκδ. Α Αγγελίδης, Αθήνα, σελ.166.
- Σκαλτσά Ε., 2001. Τα φάρμακα στην αρχαία Ελλάδα. Εκπαιδευτική Διημερίδα/Σεμινάριο Ελληνικής Εταιρείας Εθνοφαρμακολογίας, Κάλαμος Αττικής. www.iama.gr
- Φωκάς Γ., 1979. Μαθήματα Φαρμακογνωσίας. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη, σελ. 235.
- Χατζηιωάννου Δ., 1981. Συμβολή εις την μελέτην των παρ' Ομήρω φαρμάκων και της αντιλήψεως υγιεινής

- δια της καθαριότητας. Διατριβή επί διδακτορία. Αθήνα .
- Aristotle, Minor works. On plants, p. 142-232. Loeb classical Library, Harvard University Press, 1980.
- Billerbeck J., 1824. Flora classica. Leipzig, p.222. Επανέκδοση Let Me Print Verlag, 2012.
- Benedum J, Loew D, Schilcher H. Arzneipflanzen in der Traditionellen Medizin. 4th ed. Kooperation Phytopharmaka, Bonn 2006.
- Berendes J., 1902. Des Pedanios Dioskurides aus Anazarbos Arzneimittellehre, Stuttgart, Ferd. Enke. Ανατύπωση Wiesbaden 1970.
- Casanova P., 1923. L'incendie de la bibliothèque d'Alexandrie par les Arabes. Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 67e année, N. 2, pp. 163-171.
- Castiglioni A., 1961. Ιστορία της Ιατρικής, 1ος τόμος, Εκδ. Μινώταυρος, Αθήνα, σελ. 127-132.
- Edelstein E.J.L., 1945. Asclepius. A Collection and Interpretation of the Testimonies, Baltimore. The Johns Hopkins Press.
- Euro Med Plant Base <http://www.bgbm.org/EuroPlusMed>
- Hippocrates, Loeb classical Library. Vol. I-IV. General Introduction. Vol. I p.IX-LXIX, Harvard University Press, 1984.
- Kühn D.C.G. (Ed.), 1829. Pedanii Dioscoridis, De Materia Medica. Lipsiae.
- Langkavel B., 1866. Botanik der späteren Griechen. Berggold F., Berlin.
- Li M., Li Q., Zhang C., Zhang N., Cui Z., Huang L., Xiao P., 2013. An ethnopharmacological investigation of medicinal *Salvia* plants (Lamiaceae) in China. Acta Pharmaceutica sinica B 3 (4), 273-280.
- Philianos S., Skaltsa H., 1991. Aspects pharmacognostiques de l'oeuvre de Nicandre de Colophon. 30th International Congress for the History of Pharmacy, Praha.
- Philianos S., Skaltsa H., Papaphilippou. G., 1997. L'Aconit chez Nicandre et de nos jours. Rêvue d'Histoire de la Pharmacie, 85 (316), 405-410.
- Plant List Database. <http://www.theplantlist.org>
- Scarborough J., Nutton V., 1982. The preface of Dioscorides' Materia Medica: Introduction, Translation, Commentary. Trans. Stud. Coll. Phys. Philadelphia 4, ser.5, 187-227.
- Skaltsa H., Philianos S., 1994. Aspects pharmacognostiques de "Theriaka" de Nicandre de Colophon. Atti dell' Accademia Italiana di Storia della Farmacia, XI (2), 139-144.
- Stahl-Biskup E, Wichtl M and Neubeck M. Salbeiblätter, 1999. *Salviae officinalis* folium. In, Hartke K, Hartke H, Mutschler E, Rücker G and Wichtl M, editors. Kommentar zum Europäischen Arzneibuch [Commentary on the European Pharmacopoeia]. Stuttgart, Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft, (12 Lfg.), S 6.
- Theophraste, Recherches sur les plantes. Tomes I-III, Introduction, Tome I, p.VII-LIV. Ed. Les belles lettres, 1988.
- Theil D., 1816. Pharmacologie. Wien, p. 81.
- Totelin L., 2004. Mithradates' antidote – a pharmacological ghost. Early Science and Medicine 9, 1-19.
- Totelin L., 2009. Hippocratic recipes. Oral and Written Transmission of Pharmacological Knowledge in Fifth-and Fourth-Century Greece In: Scarborough J, Van der Eijk P, Hanson A., Siraisi N (Eds.) Studies in Ancient Medicine. Vol. 34. Brill, Leiden, Boston.
- Wellmann M. (Ed.), 1958, Pedanii Dioscuridis Anazarbei De Materia Medica. Vol.I-III. Berlin.
- Wilamowitz-Moellendorff U, 1886. Isyllos von Epidauros, Berlin, σελ. 96.